

MIKLÓSNÉ ZAKAR ANDREA

„AZ ERDÉLYISÉG ÚJRASZEMANTIZÁLÁSA”

KÍSÉRLET EGY INTERETNIKUS MAGYAR-ROMÁN REGIONALIZMUS-KONCEPCIÓ KIDOLGOZÁSÁRA

Jelen tanulmány célja feltérképezni azt a sajátos román–magyar(-német) diskurzust, amely néhány releváns kiadványban nyilvánosságra került az elmúlt tizenöt évben, és Románia decentralizálásának, regionalizálásának (esetleges föderalizálásának) olyan lehetséges módozataival foglalkozik, mely struktúráján belül Erdély speciális státuszt, területi autonómiát élvezhetne. A kérdéskör tárgyalása azért érdekes, mivel a centralizált Románia regionális átalakulási folyamata, illetve az ország EU-hoz való csatlakozásának feltételrendszere nem tartalmaz semmilyen utalást Erdély különálló, autonóm régióként való kezelésére. Ugyanakkor a téma felületes ismerői az autonómia kérdését általában csupán az erdélyi magyarság kívánalmainak a megnyilvánulásaként értékelik, holott a probléma ennél jóval sokrétűbb. Az autonómia körül kialakult egy olyan interetnikus-interkulturális vita, amelynek bemutatása és elemzése eloszlathatja azt a téves elképzelést, miszerint autonómia csak a határon túli magyarság elképzeléseiben él, illetve felépíthet egy Erdélyre vonatkozó speciális regionalizmus-modellt.

Az interetnikus párbeszédet több aspektusból is vizsgáljuk. Egyrészt bemutatjuk a diskurzus színtereit, a három évfolyamot megélt *Provincia* folyóiratot és a tizenhárom évig kiadásra kerülő *Alterát*, amely a marosvásárhelyi Pro Európa Liga saját kiadványa. Ugyanakkor elemezzük a kialakult interetnikus dialógus jelentőségét, amely felváltotta a különböző etnikumok monológjait, és vizsgáljuk, hogy képes volt-e egyfajta konszenzust teremteni.

A tartalmi feltárás során több jelentős tematikus csomópont köré igyekszünk felfűzni az elemzést, megpróbálva a lehető legkomplexebb látleletet adni a párbeszédéről, amely egy ilyen terjedelmű munkában lehetséges. Ilyen formában kitérünk Erdély geopolitikai sajátosságaira és kulturális, illetve identitásbeli egyediségére, amelyek jó alapját képezik egy sajátos politikai-demokratikus struktúra bevezetésének. Ez a speciális rendszer egyrészt a konzociatív demokrácia-modellben, ehhez kapcsolódóan pedig egy esetleges regionális transzetnikus párt megjelenésében ölt testet, de a dialógus résztvevői kitérnek olyan lehetőségekre is, amelyek Románia föderalizálását tűzik ki célul. Az autonómia kérdése Erdélyben szintén jelentős hangsúlyt kap, ötvöződve az előbb említett sajátos állam- és demokrácia-modellekkel.

A diskurzus színterei és módozatai

Az 1989-ben bekövetkező romániai fordulat néhány olyan kedvezőtlen jelenléte és eredményt zúditott a magyar-román kapcsolatokra,¹ amelyek után elengedhetetlenné vált az interetnikus párbeszéd rehabilitálása. Erdélyben ezen kapcsolatok és diskurzusok jelentősége, központi jellege vitathatatlan, különösen, ha ezek éppen Erdély helyzetére, jövőjére és lehetőségeire koncentrálnak.

A Pro Európa Liga és az Altera kiadvány

Egy sajátos kezdeményezés, az 1989 decemberében megalakult Pro Európa Liga egy olyan interkulturális központ szerepét vállalta fel Smaranda Enache és Szokoly Elek vezetésével, amely különböző akciók, események megszerzésével járul hozzá az interetnikus kapcsolatok kiegyensúlyozásához. Az általuk kiadott román nyelvű *Altera* kiadványsorozat jó terepe a magyar, román és külföldi szerzők vélemény-ütköztetésének, a diskurzusok lefolytatásának. A tizenhárom éven keresztül kiadott, összesen 32 számot megélt *Altera*² központi témái a regionalizmus, az európai integráció és az interkulturalitás. Érdekes megállapítás, hogy az *Altera* szerkesztősége egyfajta „lát-hatatlan kollégiumként” műhelyt hozott létre, melynek alaptétele az erdélyiség rehabilitációja volt az ország politikai modernizációjába ágyazva.

A Smaranda Enache asszonnyal készített interjúból kiderült, hogy a Pro Európa Liga első közgyűlését 1989. december 30-án tartották a marosvásárhelyi Bábszínház termében, mivel Enache asszony a Bábszínház igazgatója volt a kérdéses időszakban. Az alapító tagjai 21-en, marosvásárhelyi értelmiségiek voltak, románok, magyarok, zsidók, különböző etnikumhoz és különböző vallásokhoz tartozók. A Bábszínház a rendszerváltás előtt is egy sajátos szellemi műhely volt Marosvásárhelyen, mivel az ellenzéki művészeket, értelmiségieket ide „száműzték”, és ezen művészi közösség számára lehetővé vált egyfajta „intellektuális rebellió” a megélése is még a kommunista időszakban (például bábelőadásba ültetett burkolt Ceausescu-ellenesség stb.). A közösség nagy előnye volt, hogy ismerték egymást és egymás értékeit, reményeit és elvárásait, miközben meg is bízhattak egymásban ebben a bizonytalan időszakban. A rendszerváltás előtt a közösség mint egy informális csoport működött, nem volt szervezeti felépítése, nem volt vezetősége, nem is tartottak gyűléseket, csak a beszélgetések révén ismerték meg egymás álláspontját.

A Pro Európa Liga a harmadik nem kormányzati szervezet volt, amelyet Romániában bejegyeztek a rendszerváltás után. Első gyűlései inkább arra épültek, hogy miképpen tudják valamilyen módon elejét venni az interetnikus konfliktusoknak és hogyan tudják moderálni a román-magyar kapcsolatot. Sajnos az 1990. márciusi marosvásárhelyi konfliktust nem tudták

megakadályozni, de felvállalták az események utáni „rom-eltakarítást” és a konfliktushelyzet „kibeszélését” is. Emellett a mai napig működő Liga zászlajára tűzte Erdély problematikájának és az európai értékeknek a tolmácsolását. Mindig hangsúlyos kérdés volt a Liga számára az, hogy Erdélyen belül hogyan lehet kialakítani olyan adminisztratív, politikai, gazdasági és kulturális intézményrendszert, amelyek egyensúlyba hozhatják a román és a magyar érdekeket, hogy ellensúlyozzák vagy pedig teljesen leállítsák a központi hatalom általi elrománosítási és elortodoxosítási folyamatokat Erdélyben.

A Pro Európa Liga sok olyan beszélgetést, fórumot, nyári egyetemet szervezett, ahol megvalósult a valódi, élő interetnikus párbeszéd a román, magyar és német értelmiségiek között. Ezeknek lenyomatát az *Altera* számaiban találjuk meg, többnyire a *Dialógus (Dialog)* rovatban. A Ligának már előbb sikerült mozgósítania számos olyan személyiséget, akik később a *Provincia* műhelyben is munkálkodtak.³ A dialógus mellett az *Altera* számos külföldi szerző tanulmányát is publikálta, amelyek a regionalizmus, a regionalizáció, az identitás, az autonómia, a multikulturalizmus, az emberi és kisebbségi jogok, és az európai integráció problematikáját taglalják, vagy egy-egy esettanulmányt tárnak a romániai értelmiségiek elé. Mindezt kiegészítették azokkal az európai dokumentumokkal, amelyeket a nemzetközi szervezetek (Európa Tanács, ENSZ stb.) bocsátottak ki. Jó alkalmat teremtett ezzel a Pro Európa Liga arra, hogy a romániai olvasókkal megismertesse a nemzetközi dokumentumok, javaslatok, határozatok tartalmát.

Egy másik paradigmát képviselt a Gabriel Andreescu által vezetett, szintén műhely szintű bukaresti csoport, melynek tagjai Románia politikai rehabilitációjában gondolkodtak.⁴ E két külön, de nem ellentétes elvet valló csoport munkája, gondolatai később, a 2000-ben indult *Provincia* hasábjain értek össze.

A Provincia folyóirat

A Budapesti Nyilatkozat tízedik évfordulójára készülve, 1999-re Molnár Gusztáv egy úgynevezett *Kolozsvári Nyilatkozat* tervet készített és tárt néhány általa ismert és tisztelt közéleti személyiség elé. Ám a tervezet egyik példányát ellopták Gabriel Andreescunak, a román Helsinki Bizottság társelnökének táskájával együtt a Helsinki Bizottság bukaresti irodájából. Néhány nappal ezen incidens után Emil Constantinescu, akkori államelnök Marosvásárhelyen egy olyan veszélyre figyelmeztetett, ami Románia integritását fenyegeti, és ami egy terv formájában látott napvilágot, egy föderalizált Romániát és Erdély, illetve Bánság autonómiáját hirdetve.⁵ Ez a terv a *Kolozsvári Nyilatkozat* volt, amelyet ezen események után egyértelműen nem Kolozsváron, vagyis Erdélyben, hanem Bukarestben, a Társadalmi Párbeszéd Csoport (GDS)⁶ körében vitattak meg, megemlékezve a *Budapesti Nyilatkozat* évfordu-

lójáról is. A vita rendezői Mihnea Berindei történész, Gabriel Andreescu és Molnár Gusztáv voltak. Viszont nem csupán a terv került a román titkosszolgálat kezébe, hanem a potenciális aláírók köre is, amelyet Molnár Gusztáv gyűjtött, és amelynek egy fénymásolt példányát a 22-es folyóirat szerkesztőségében hagyta. Ez a folyóirat az előbb említett Társadalmi Párbeszéd Csoporthoz szorosan köthető sajtóorgánium. Onnan a lista valamilyen módon mégis kikerült a titkosszolgálat kezébe, amely azután ezt a (hangsúlyozom nem *de facto*, hanem) potenciális aláírói csoportot különböző eszközökkel igyekezett megfélemlíteni és ellehetetleníteni. A résztvevők ilyen kontextusban úgy vélték, hogy menekülni csakis előre lehet, mégpedig a minél nagyobb nyilvánosság felé.⁷ Ennek eredménye lett a *Provincia* folyóirat. Több helyen is felmerül a *Limes-kör*⁸ valamikori meglétének a hatása a *Provincia* létrejöttére, amely ugyan csak magyar értelmiségiekből álló csoport volt, nem interetnikus, mégis Molnár Gusztáv bevallása szerint⁹ nagyban hatott a *Provincia*-jelenségre.

A *Provincia* című folyóirat 2000 tavaszán indul útjára, először mint a *Ziua de Ardeal* és a *Krónika* napilapok havi melléklete. Szükség volt két olyan ismert médiatermékre, melyek egy ideig a *Provincia* hordozójává válhatnak, és sikeresen terjeszthetik azt.¹⁰ 2001 elejétől viszont a melléklet önállósodott, amikor már úgy gondolták, különállóan is megállja helyét a nyilvánosság előtt. Az önállóság időszakában az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja adta ki a lapot. A *Provincia* folyóiratnak két társszerkesztője volt, egy magyar és egy román kiemelkedő személyiség, Molnár Gusztáv és Alexandru Cistelean. A folyóirat érdekessége, hogy a magyar szerzők cikkeit románra, a románokét pedig magyarra fordították, így a kiadvány mindkét nyelven megjelent. A három évfolyamot megelőző *Provincia* felvállalta egy olyan, Romániában problematikus és nehezen megtárgyalható kérdéskör vitára bocsátását, mint amilyen Románia decentralizálási, regionalizálási szándékai, lehetőségei, nehézségei, ezen belül pedig Erdély státuszának problematikája. A román és magyar szerzők, mint azt későbbi elemzésünkben bővebben bemutatjuk, jelentős elméleti és gyakorlati tudást felhalmozva és prezentálva igyekeztek saját véleményüket kifejezni a témával kapcsolatban.¹¹

A *Provincia* folyóirat *ars poeticáját* Alexandru Cistelean – kiemelve az erdélyiség fogalmának speciális jellegét és újragondolásának jelentőségét – egyik írásában a következő módon fogalmazta meg: „Az, amit a *Provincia* megtehetne: helyreállíthatná és ugyanakkor újraszemantizálhatná az erdélyiséget. Ez a kultúra újrahasznosításának művelete, amelyet azonban nemcsak muzeális gondossággal kellene végrehajtani, hanem egy tényleges *aggiornamento* lelkiismeretességével, valódi aktualizálással és újradimenzionálással. Európa kulturális térképén nem lenne fölösleges egy foltnyi erdélyiség. [...] A *Provincia* elvégezheti az erdélyi (kulturális, vallási, történelmi, társadalmi, sőt politikai) értékek azonosítását, annak előkészítéseként, hogy aztán egy

időszerű (magatartásbeli, társadalmi, szervezési) modellben újra felmutassa őket.”¹² Ezzel a gondolattal Cistelecan tulajdonképpen elkötelezte a Provinciát egy olyan etika mellett is, amely az erdélyi sajátosságokon túl, de arra alapozva különböző emberi, társadalmi és akár politikai mintát is képes nyújtani.

Bakk Miklós ennél konkrétabban fogalmazva vetítette előre a folyóirat feladatait, szinte módszertani útmutatót nyújtva a szerzők és a majdani szerzők számára: „A Provincia programja számára azonban a konstruktív, in statu nascendi erdélyiség nézőpontja a legfontosabb. Ez szintén tényekre alapoz, de olyan tényekre, amelyek folyamatok részei, s ezért értelmezhető és értelmezendők, de éppen ezáltal válnak a politikai képzelőerőt tágító s ezért oly szükséges konstruktivitás elemeivé. Ennek az in actu/in statu nascendi erdélyiségnek a tényei közé sorolhatóak – például – a választási geográfia adatai, a jóval fejlettebb erdélyi civil társadalom (ez statisztikailag is igazolható), a helyi önkormányzati szféra jóval gazdagabb (és egyértelműen) nyugati kapcsolatrendszerével, a külföldi beruházások térképével stb. És ez a konstruktivitás az egyetlen, amelyben a – lezárt – múltak is valamiképpen összekapcsolhatóak.”¹³ Vagyis a tényekre, statisztikákra és adatokra alapozva, Bakk szerint elérhető lehet az etnikumok eltérő Erdély-értelmezésének azonos merdebe terelése. Mindezek a gondolatok és feladat-meghatározások egyfajta *programot jelölnek ki*, amellyel Erdély, avagy a „Provincia” jövőjét és Románián belüli helyzetének modellálását tűzik ki célul. E modellben Erdély centrummá válik *„nem mások fölött, hanem egyensúlyban és partnerségben más centrumokkal”,* a benne létező *„vallási, etnikai, kulturális különbségek kölcsönösen kiigézik egymást, az egész térség javára”,* miközben a modell készítői szembenéznek a múlttal, egymást partnerként kezelik *„az eszmékben, a cselekedetekben és a mindennapi együttélésben”,* és megteremtik az európai erdélyiséget, *„amely ezeket az eltérő hagyományokat és identitásokat modern, az egységesülő Európa szellemiségéhez közelítő konzociatív rendszerbe tudja foglalni”*.¹⁴

Dialógus – monológus helyett

Az elemzett diskurzus elindított egy párbeszédet, mely – ha időlegesen is – de felváltotta a román, magyar és német monológokat. Mindenki, aki valamilyen formában részt vett az *Altera* vagy a *Provincia* munkájában, a dialógus mellett tette le a voksát. Hogy milyen párbeszédre készültek a résztvevők vagy milyenné szeretnék volna tenni azt? Az *Altera* esetében a dialógus valós párbeszédnek nyomtatott, szerkesztett változatát jelentette. A beszélgetések különböző fórumokon, *Altera*-szám bemutatón, nyári egyetemek keretében lezajló párbeszédnek voltak. Ezek végigkísérték az *Altera* életét.

A *Provincia* esetében az értelmiségiek több írásban is megfogalmazták ez irányú gondolataikat. „Nem formális, tiszteletteljes és udvarias párbeszédre, hanem építő jellegűre [van szükség]. Nemcsak úgy félvállról, miközben min-

denki más a főváros felé néz, hanem szemtől-szembe vagy váll-váll mellett egy többszólamú kórusban. Egy ilyen polgári párbeszéd már beilleszti országrészünket (vidékünket?) az európai modellbe.”¹⁵ Az építő és polgári jelleg kiemelkedik az idézetből: építőnek, előrevivőnek kell lennie akkor is, ha több szólamú, vagyis egymással ütköző vélemények tárházát építi ki; és polgári (mely jelző jelentőségét a későbbiekben még taglaljuk), vagyis nem az etnikai elkülönülés mentén történő dialógust kívánják előrevetíteni, hanem valamilyen egységben igyekeznek ezt megvalósítani. A párbeszéd célja pedig nem egyéb, mint Erdélynek az európai modellbe való beillesztése, vagyis a térség jövőjének a nyugat-európai folyamatokkal összhangban történő megtervezése.

A *Provincia* folyóirat első, 2000-ben megjelent lapszáma az első oldalon megadta a párbeszéd alaphangját, mivel a folyóirat célja minél szélesebb körben terjeszteni és nyilvánosságra hozni a párbeszédben résztvevők szándékát és programját: „Eljött az ideje egy közös fórum megteremtésének az erdélyi és bánági nyilvánosságban, amely a viták korszakából átlép a dialógus korszakába. Vállaljuk ennek a kezdetnek a felelősségét, mert meg vagyunk győződve arról, hogy térségünk eddig szigorúan szétválasztó történelme az egymást erősítő és nem egymással szembenálló különbségek találkozási pontjává tehető.”¹⁶

Cistelean hangsúlyozta, hogy egy pragmatikus diskurzusra van szükség azon szónoklatok helyett, amelyek addig jelen voltak Erdély kontextusában: egyrészt az elavult monológok, amelyeket a félelem és a nacionalizmus táplál (mindegyik etnikum részéről), másrészt az általános-európai diskurzus, amelyben elhangzanak ugyan európai jelmondatok és frázisok, de hiányzik belőlük a pragmatizmus, amely Cistelean számára a lényegyet hordozza.¹⁷

Ovidiu Pecican történész a *Provincia* dialógusszerepéről írva kitért arra, hogy egy polgári fórum létrehozásának lehetőségét látja benne, és megadja a polgári jelző értelmét ebben a szöveg- és gondolatkörnyezetben: „egy mindenféle (képzelt vagy valós) etnikai elkülönülést meghaladó polgári fórum létrehozása volna az az újítás, amelyre Erdélynek a jelen pillanatban úgy tűnik, szüksége lenne”.¹⁸ Itt is visszaköszön a Traian Ștef által használt polgári párbeszéd, amely nem etnikai alapon elkülönülő csoportok között zajlik, hanem egy más, társadalmi dimenzió mentén formálódik. Szintén Pecican egy „laboratórium körvonalazásának kísérletéről” ír, amely egyeztetné a különböző véleményeket,¹⁹ de a laboratórium kifejezést Alexandru Cistelean is használta a vele készült interjúban.

Mindezek a megállapítások szinkronban vannak a „közös erdélyi nyilvánosság” kialakításának igényével is, amelyet Molnár Gusztáv fogalmazott meg, és amely feltételezi a különböző etnikumok Erdély-képével, Erdély-ideológiájával való megismerkedést és szembesülést. Ezek közös dekonstruálása és értelmezése vezethet csak el a közösen megfogalmazott értékekig, illetve cé-

lokig.²⁰ Egy Molnár Gusztávval készült interjúban erre a nyilvánosságra a *public space* elnevezést használta, mivel véleménye szerint „olyan nyilvános térről, közéleti dimenzióról” van szó, amely „megpróbálja Erdélyen belül a magyar és román külön világokat egymással kommunikatív viszonyba hozni, összekapcsolni”.²¹

Így nem etnikai megközelítés(ek)ről és Erdély-képről beszélünk, hanem (visszakanyarodva az előző fogalmakhoz) tekinthetjük ezt akár polgári Erdély-megközelítésnek is. E gondolatmenet mentén továbbhaladva eljuthatunk az Erdély tekintetében így kialakuló sajátos eszmerendszerig is, amely így nem etnikai regionalizmust jelent, hanem úgynevezett polgári regionalizmust konstituál, amely kifejezésben a polgári transzietnikusat vagy etnikumok közöttiséget jelent. Ennek előremozdítója lenne a *Provincia*, mely már sajátos létezésével is felvállalta a poszt nacionalitás ügyét.

Erdély geopolitikai sajátosságai

A *Provincia* hasábjain – elsősorban Molnár Gusztávnak köszönhetően – elindult egy geopolitikai elemzessorozat, amely újra exponálta a Közép-Európa-kérdést, és ezen belül értelmezni igyekezett Erdély helyzetét. Ebben a tematikus vonulatban aktualizálták a Szűcs Jenő által leírt történeti makrorégiók kérdését,²² átszőve Huntington²³ és mások tételeivel, modelljeivel.

Fontos megjegyezni, hogy ezt a témát Molnár Gusztáv már sokkal hamarabb feldolgozta a már említett, *Az erdélyi kérdés* című tanulmányában.²⁴ A kiadvány bemutatása okán, a Pro Európa Liga által 1998-ban szervezett kolozsvári beszélgetésben ez a tanulmány és ez a téma is porondra került. Az így kialakult értelmiségi párbeszéd szerkesztett változatát az *Altera* 9. száma leközli.²⁵ Ebben a beszélgetésben Bakk Miklós kifejti, hogy Molnár Gusztáv olyan problémafelvetéseket indított útjára, amelyek hosszú távon meghatározhatják az Erdélyről folyó diskurzusokat. Az irodalomkritikus (és később a *Provincia* egyik felelős szerkesztőjévé vált) Alexandru Cistelean és a történész Sorin Mitu azonban az „erdélyi kérdéshez” szkeptikusan és óvatosabban álltak hozzá.²⁶

Erdély és Románia szempontjából a *Provinciában* Molnár kiemelkedő jelentőségűnek vélte Jacques Lévy francia geográfus²⁷ véleményét, miszerint Európában „a latinok és ortodoxok közötti választóvonal nem a tulajdonképeni vallási törésvonal kivételése a külső valóságra, hanem egy komplex történeti-geopolitikai dinamika eredménye”.²⁸ Molnár utalt Huntingtonra is, aki szerint az ortodox civilizáció geopolitikai értelemben még mindig jelentős szerepet játszik, mag-államával, Oroszországgal az élen. A kelet-európai ortodox államok azonban egy jelentős problémával néznek szembe, és ez alapvetően az irányultság kérdése. Ez arra a civilizáció-történeti folyamatra vezethe-

tó vissza, amely a 18. század elejétől a 19. század közepéig²⁹ egyfajta civilizáció-váltást eredményezett, és így ez a posztbizánci térség e konverzió hatására a nyugati civilizáció részévé vált. De intézményesülési, intézményépítési szempontból terméketlen térségnek bizonyul, mert nem volt része azokban az átalakulásokban (Lévy szavaival élve „*teremtő mutációk*”-ban), amelyek „a hagyományos mentális struktúrákat és társadalmi viszonyokat”³⁰ módosították a nyugati társadalmakban. Ez lehet az egyik nyomós oka annak, hogy az ortodox térség országai nem tudnak modern polgári nemzetállamokat kialakítani, amelyek a nyugati demokrácia szabályait követnék, így megrekedtek egy olyan nemzetállam-építési szinten, amely Nyugat-Európában meghaladott és anakronisztikus. A modern állam és Délkelet-Európa gondolkodásmódjának sajátos viszonya abból is adódik, hogy ebbe a térségbe a modern állam eszméjét csak „exportálták”, így ezen eszme „eredete, dinamikája és körvonalai egy másik, eltérő kulturális mátrixban keresendők, egy olyan kultúrában, amelynek más a kulturális tőkéje”. Ezért a modern állam és Délkelet-Európa „sosem illeszkedtek jól egymáshoz”, viszont e térség államai arra törekedtek, hogy ezt a nyugatról átvett mintát mindenképpen meghonosítsák.³¹

Erre a törekvésre utalt Sabina Fati is, aki Délkelet-Európa lehetőségeinek elemzése kapcsán megnevezte a lemaradás okait, de egyben kiemelte a felzárkózás lehetőségét is, amely szerinte a politikusok szemléletváltásától függ, ha és amennyiben képesek meghaladni a bizánci felfogást: „Ennek a térségnek a lemaradása nem új keletű, ügyetlensége, tehetetlensége, dilemmái nagymértékben befolyásolták politikai és gazdasági fejlődését. Az összetett nemzetiességi keveredés szintén felelős Délkelet-Európa ingatagságáért és rendezetlenségéért. A – heterogén állapot hátránya – és a késői modernizálás azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy az európai délkelet örökre befejezetlen konstrukció marad.”³² Szintén megkésettiségről, de ugyanakkor a remélhető kibontakozásról is írt Caius Dobrescu, aki a délkelet-európai országokban a civil társadalom éretlenségét a megkésett modernizációval igyekszik magyarázni, de szerinte a térséget napjainkban már az egyre növekvő és kiteljesedő civil társadalom jelenléte jellemzi.³³

Felmerült azonban azoknak a régióknak a problematikája, amelyek úgynevezett „Közép-Európa-fragmentumok”, de egy ilyen „civilizációs zsákutcában vergődő” országhoz tartoznak. Ilyen régió Erdély is, akárcsak Vajdaság, Kárpátalja, Galícia vagy Bukovina, melyeket Molnár „bizonyos értelemben rab provinciáknak” nevezett. Rabságuk ellenére ezek a térségek „elindulhatnak egy eltérő és Európa-konform intézményesülés útján”, amelynek van viszont egy jelentős előfeltétele, mégpedig a lokális többség kialakítása. Ezt csakis a régióon belüli (többséget és kisebbséget összekovácsoló) konszenzus alakíthatja ki.³⁴

Schöpflin György a különbségeket tekintve arra hívta fel a figyelmet, hogy Közép-Európában, így Erdélyben is, a katolikus és a protestáns gondol-

kodásmód és értékek hatottak egymásra és versengtek egymással egyfajta polarizálódást eredményezve, „a változás maradványai pedig idővel kialakították azt a gondolatvilágot, amely kognitív mátrixát képezte az újabb változásoknak”. Közép-Európában az így létrejött változások és megújódási hullámok jellemezték a nyugati kereszténységet, míg az ortodox világra a stagnálás és mozdulatlanság voltak jellemzőek.³⁵

Erdély geopolitikai helyzetét azonban – amint azt a *Provincia* néhány szerzője körülírja – a *periférikus helyzete* is jellemzi, mind a magyar, mind a román államban. 1867–1918 között felszámolták Erdély politikai és közigazgatási autonómiáját, a sajátos szász autonómiát is,³⁶ amely ezen közösség identitásához organikusán kapcsolódott, az erdélyi románoktól elvették az 1863–1864-es nagyszebeni diétán megfogalmazott nyelvi és politikai jogokat. Az 1918-ban létrejött Nagy-Románián belül is igyekeztek az erdélyi tartomány egyediségét megszüntetni. „Erdély, ez a különös, »premodern« provincia eddig csupán periférikus objektuma volt a nemzetállam szentségét valló magyar és román modernizációnak”.³⁷

A *Provincia* folyóirat aktuálpolitikai kérdésekre is reflektált, ezért a 2000-ben sorra került romániai választások eredményeit is elemezte. Az ez irányú kimutatások sora arra enged következtetni, hogy a választási eredményekben is tükröződik Erdély geopolitikai elkülönülése. Az elemzések kitértek arra is, hogy az erdélyieknek a regátiakkal szembeni politikai különbözősége nem etnikai természetű, hanem a társadalmi kultúrába ágyazott, és gyökerei messze visszanyúlnak a történelemben, ahogy ezt már az előzőekben taglaltuk. „Erdély Molnár Gusztáv által megfogalmazott »minőségi politikai különbsége« vagy »politikai különbözősége« egy sajátos társadalmi kultúra részének tekinthető (és ebbe a kultúrába, hogy csak a legfontosabb ismérveket említsem, beletartozik a gazdasági szint, a munkához való viszony, az életmód stb.). De a legfontosabb, hogy ez a kultúra magában hordozza annak lehetőségét, hogy Erdély visszataláljon regionális, (közép-)európai hivatásához.”³⁸

A posztkommunista időszakban azonban Közép- és Kelet-Európa egésze számára kihívást és feladatot jelent az állam újjáépítése, a civil társadalom megerősödésének a biztosítása, az ezekhez szüksége koherencia fenntartása.³⁹

Erdély sajátos geopolitikai helyzete, mely ezekből az írásokból is kitűnik, jó alkalmat adhatott volna Románia számára, hogy ez a térség segítse az országot az európai integrálódásban. A *Provincia* léte alatt Románia európai integrációja még csak a csatlakozási tárgyalási folyamatban volt, és éppen 2001-ben az Európai Unió laekeni csúcsertekezletén dőlt el, hogy ez az ország még nem felkészült az integrációra, csatlakozását későbbre halasztják, a vele folytatott csatlakozási tárgyalásokat még nem tudják lezárni. Ugyanakkor Erdély geopolitikai elkülönülése Románia többi térségétől egyértelműen felveti annak a problematikáját, hogy az ország nem homogén, a térségei kö-

zött nagy strukturális különbségek feszülnek, és ez a feszültség csak nagyfokú decentralizációval oldható fel.

Erdély-percepciók, erdélyi kultúra és identitás

Az Erdélyről és az erdélyiségről szóló interetnikus párbeszéd vállalt programja és sajátossága kapcsán sem könnyen operacionalizálható, a sokféle fogalom-értelmezésnek és Erdély-képnek köszönhetően. Erre Bakk Miklós hívta fel a figyelmet egyik írásában a *Provincia* első évfolyamának hasábjain.⁴⁰ Főleg a *Provinciában*, a különböző vitatémákban körvonalazódó vélemények azt mutatták, hogy a vitapartnerek által használt fogalmak nem mindig fedték egymást, másként voltak értelmezhetőek, így az úgynevezett Erdély-probléma is más-más értelmezésben vetődött fel. Bakk az „erdélyiség-percepciónak” három szintjét különböztette meg, és ezeknek a keveredését látta a vitákban is.

Először is egy úgynevezett *in vitro* erdélyiségről írt, „amely a valamiféleképpen már lezárt történelmek erdélyisége. Egymásnak ellentmondó történelmek *corpusa* ez, amelyekről mindenképpen beszélni kell, amelyek – a diskurzivitás szintjén – »kölcsonösen kibeszélendő« történelmek”.⁴¹ Ezen történelmek Bakk szerint alig vagy nehezen aktualizálhatóak, így a *Provincia* vállalt feladatai szempontjából kevésbé használhatóak.

Másrésről az úgynevezett *in vivo*, a jelenleg felfogott Erdély-percepció is problémás, mert arra az elutasító magatartásra alapoz, amely nem feltételez semmilyen erdélyi *sajátosságot*. „Ennek az elutasításnak egyik központi, szociológiailag és gazdaságilag egyébként számtalan adattal bizonyítható tétele az, hogy a kommunista hegemonizáció végleg eltörölte az Erdélyt sajátossá tevő társadalmi és civilizatorikus karakterjegyeket, következésképpen a korszerű erdélyiség, mint regionális stratégia elvesztette talaját.”⁴² Bakk Miklós a vele készült interjúban is kifejtette, hogy főleg a történészek állítják azt, hogy Románia kommunista korszakbeli egyneműsítése elfedte a régiók sajátosságait. Írásában is Sorin Mitu történészre hivatkozik, aki ezt vallja, illetve Egyed Péter filozófiatörténészre, aki szerint az „erdélyi jelzőhöz nem tapad érték”.⁴³ Ilyen vélemények is keverednek a diskurzusban, nem csoda tehát, hogy mind román, mind magyar részről sok akadályba ütközött a *Provincia* feladatvállalása és programja. Bakk a kétféle erdélyiség szintézisét látta Alexandru Cistelean *Provincia ratată* című írásában,⁴⁴ amely egy kivételes példája az *in vitro* és *in vivo* erdélyiség-felfogás határmezsgyéjén született műveknek.

A *Provincia* számára hasznos Erdély-felfogás Bakk szerint a már említett úgynevezett *in actu/in statu nascendi* erdélyiség, amely a jelen leírásakor olyan tényeket igyekszik feltárni, amelyek a térség sajátos vonásait és az abból fa-

kadó különbségeket meglátják és látatják. Erdély esetében számos ilyen jeget találhatunk, ezekre a következőkben külön kitérünk.

Etnikai és vallási sokszínűség

Ha ezt a régiót kulturális szempontból vizsgáljuk, egy olyan komplexitással nézünk szembe, melynek körülírása, elemzése hatalmas feladat. A szakirodalom előszeretettel emlegeti Erdély kontextusában a *multikulturális/interkulturális sokszínűséget*, mely modell Európában egyedül csak Svájcban létezik. Magát a közép-európai térséget is szokták színes kulturális mozaikként emlegetni, melyen belül Erdély még egyedibb és különlegesebb.

Az etnikai/felekezeti sokszínűségből adódóan Erdély története leírható úgy is, mint a kölcsönös toleranciák kialakulásának története. És ha az adott térségben együtt élő etnikumok egymás mellett élésének problematikáját akarnánk csak érintőlegesen is megérteni, akkor először tudatosítanunk kell, hogy „az Erdélyben élő népek jelenlétének, szerepének súlya koronként és vidékenként változott [...] ezen népek életében, előremenetelésében a másik nép által teremtett politikai keret, államhatalom, közigazgatás [...] mit jelentett. Javára, avagy kárára szolgált az, hogy alá- illetve fölrendelt helyzetbe került a társadalom, a gazdaság avagy a politika terén?”⁴⁵ Az erdélyi sajtóságos multikulturális modell jelenlegi állapota tehát mindenképpen a múlt szövevényes történetére épül: minden alkotó etnikumnak megvolt a maga szerepe ennek a sokszínűségnek a kialakulásában, koronként változó intenzitással. Az eredő, a végeredmény viszont adott – csak fel kell ismerni az országot gazdagító aspektusát.⁴⁶

1. táblázat

*Románia és Erdély etnikai összetétele a 2002-es népszámlálás adatai alapján
(főbb etnikumok tekintetében)*

	románok	magyarok	németek	zsidók	cigányok
Romániában	19 399 597	1 431 807	59 764	5785	535 140
Erdélyben	5 393 552	1 415 718	53 077	1804	244 475

Forrás: A román Nemzeti Statisztika Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

Mint látható az 1. táblázatban, a 2002-es népszámlálás adatai is az mutatják, hogy a romániai magyarok és a németek szinte teljes egészében Erdélyben élnek. Az 1992-es népszámlálás adataihoz viszonyítva viszont kiderül, hogy az erdélyi magyarok közel 200 ezerrel kevesebben vannak, a németek megfeleződtek, a zsidóknak pedig csak kétharmada maradt az országban. Mindez tíz év leforgása alatt, a rendszerváltás után történő változás.

Ugyanakkor az erdélyi etnikai változásokról általában többet esik szó, mint a *felekezeti sajátosságokról*. A magyarság esetében is számos vallási kö-

zösséget (római katolikus, református, unitárius) különböztetünk meg, de kevesebb figyelem fordul a románság felekezeti megosztottságára, miközben ez Erdélyben nem csupán jelen lévő, de releváns jegy is. Az erdélyi románok többsége ortodox vallású, de a görög katolikusok (még ha kis létszámban is), Erdélyben tömörülnek, ahogyan ezt a 2. táblázat is mutatja.

2. táblázat

Románia és Erdély vallási összetétele 2002-ben (jelentősebb történelmi vallások tekintetében)

	ortodox	görög katolikus	római katolikus	református	unitárius
Romániában	18 817 975	191 556	1 026 429	701 077	66 944
Erdélyben	5 053 967	177 555	734 748	696 393	66 446

Forrás: A román Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

Az erdélyi románság szempontjából a görög katolikus egyház szerepe és története meghatározó jellegű, ahogy ezt figyelemre méltóan leírta Alexandru Cistelean is néhány írásában.⁴⁷ Kifejtette, hogy miközben az erdélyi románokra nem hatott a reformáció, az ellenreformáció iránt annál inkább fogékonnyak voltak, így ebben a korszakban (a 17. század végén és a 18. század elején) az erdélyi románok közel fele tért át a görög rítusú katolikus vallásra, amelyet a románok számára a korszak „*egyetlen szellemi forradalma*”-ként értékel. „A Román Unitus Egyház nyitotta meg a románok előtt a városokat, s tette lehetővé számukra a mesterségekben, a szabad pályákon és a közigazgatásban való tevékenykedést. Ennek az egyháznak az iskoláiból kerültek ki nemcsak az Erdélyi Iskola képviselői, hanem a kor román értelmiségei is.”⁴⁸ Ezzel nem kevesebbet állított Cistelean, mint azt, hogy az erdélyi román értelmiség és polgárság kialakulása ennek a vallásnak és egyháznak köszönhető. Ilyen kontextusban tekintve a görög katolikus egyház szerepét, jól látható, hogy egyrészt Erdély milyen fontos a románság nemzetté válásának szempontjából, másrészt pedig Erdély vallási palettáján milyen jelentős színtölt a (ma már sajnos kis létszámban reprezentált) görög katolikus szellemiség. „Ha ma még beszélünk erdélyi szellemről vagy valamilyen erdélyi megkülönböztető jelről, az nemcsak a nemzeti és szellemi sokszínűségnek köszönhető, annak minden párhuzamosságával és átfedésével, hanem ennek a »helyi kegyességnek« is, amely a románságot kétárnyalatóvá színezte.”⁴⁹ Mint láthattuk a 2. táblázatban is, a görög katolikusok legnagyobb része Erdélyben él, így az erdélyi románság egyik megkülönböztető jegyév is válik az ország más területein élő románokkal szemben, viszont létszámuk napjainkban sokkal kevesebb az ortodox vallású románokéhoz képest, így a mai Romániában a görög katolikus erdélyi románok a kisebbségi lét tapasztalatait élhetik meg.⁵⁰

1948-ban a Román Unitus Egyházat betiltották és az államszocialista korszak igazi mártír időszak volt a számukra. A rendszerváltás utáni rehabilitációjuk ugyan megtörtént, de igazából nem hozott gyökeres változást a görög katolikus erdélyi románság, illetve az egyház számára. Az elkobzott egyházi vagyon visszaszolgáltatása lassan és nehézkesen haladt, így 2002-ben a hívek egy Memorandumot írtak és továbbítottak a román államfő és a kormány felé, amelyet a Pro Európa Liga az *Alterra* 19. számában közölt.⁵¹ Ebben több elvre és jogra is hivatkoznak, köztük a teljes egyházi kárpótlás nemzetközi szabályozására, az emberi jogokra, az egyházi önrendelkezés és a békés egymás mellett élés elvére.⁵² A Memorandum mellékleteiként vázolták az egyház rövid történetét, leírták az 1948-ban elkobzott vagyon listáját, összehasonlítva a visszakapott vagyon listájával, a lerombolt templomok és a szétdarabolt vagyon ismertetésével együtt. Céljuk egyértelműen a történelmi Román Unitus Egyház vagyoni helyzetének a rendezése a meglévő jogi kontextus mentén, amit a román állam egyelőre bagatellizál. A probléma kényes téma, de megoldása a társadalom és az állam érettségének a próbája.⁵³

Alexandru Cistelean az etnikai és vallási sajátosságok mellett Erdély tekintetében kiemeli az európai hagyományok követésének és továbbélésének jelentőségét, a gazdasági fejlettséget és a munkához való viszonyt, amely minőségek megkülönböztetik a régiót Románia más térségeitől. „Az etnikai, valamint a vallási sokszínűség (bármennyit is veszített árnyaltságából az első), néhány mélyebb európai hagyomány és nosztalgia, akárcsak a munka szigorúbb etikája, és egy – a többi vidékhez képest – fejlettebb gazdaság, mind ennek a sajátosságnak népköltészeti bizonyítéka, és elégséges ahhoz, hogy serkentsen egy valamennyire is világos elmét.”⁵⁴

Ovidiu Pecican azonban amellet érvel, hogy „Erdély nem organikus egység, inkább hazák kötege”, vagyis az ő perspektívájából nézve a térség túl sokszínű, kisebb homogénebb terekből áll, így nem fogható fel és nem értelmezhető egy egységként.⁵⁵ Számára külön entitások a Bánság, Bihar, Szilágy-ság, Máramaros, Hátszeg, Barcaság stb., és e térségekben a különböző etnikumok együttélése is más jelleget öltött a történelem során, megadva így e kisebb tereknek a maguk sajátosságait. Ezeket a specifikumokat fel kell térképezni, de nem lehet egy szervesen egységes Erdély fogalma alá vonni, vallja Pecican. Ezt a véleményt Szokoly Elek Erdély jövőjének és a jövőre vonatkozó „provinciális” tervek kontextusában veszélyesnek találja. A nézetkülönbségek itt szembeötlő módon ütköznek egymással. Szokoly kifakad: „végső soron mi igazolná a sajátos jogok védelmét, ha saját különbség nincs? [...] a földrajzi atomizálás társadalmi atomizálással egészül ki”.⁵⁶ Ez az álláspont messzemenően védi az Erdély egészére vetített sajátosságok létezését, a szerves egység meglétét.

Ezeket (és más, később tárgyalt) véleménykülönbségeket észlelve Marius Cosmeanu nagyon találóan két táborra osztotta a *Provincia* holdudvarához

tartozó, a diskurzusban részt vevő szereplőket. Elkülönített két csoportot: az egyik az úgynevezett *hard*, ahova a magyarok tartoznak, akiknek erdélyisége, „transzszilvanizmusa” politikai, míg a másik egy *soft* csoport, a románoké, akiknek elsősorban kulturális dimenzióban értelmezhető transzszilvanizmusuk. „A magyarok *hard* és a románok *soft* beszéde közötti különbséget, szerintem, a vélemények felvállalásának szintje okozza, azok a határok, amelyekig a kétfajta beszéd el kíván érni. Egy olyan kultúrához tartozva, amely természetesnek tartja a dolgok nyílt nevén nevezését, vagyis az erdélyi kérdést politológiai és szociológiai fogalmakban (is) tárgyalva, a *Provincia* cikkeinek magyar szerzői nagyobb hatást gyakorolnak a magyar olvasókra. A román szerzők inkább csak célzásokba bocsátkoznak a kérdés tárgyalásakor.”⁵⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a megkülönböztetés a *Provincia*-vita életének első évében, vagyis 2000-ben még helytállónak mondható, az elkülönülés később viszont árnyalódik és nem mutat ennyire éles határvonalakat.

Az erdélyi identitás

A multikulturális közeg olyan kölcsönhatásokat eredményez, amelyekre csupán egy ilyen sajátos milióban kerülhet sor. Ezek az értékhorozó „társadalmi-felekezeti, együttélésbeli és kulturális kölcsönhatások”⁵⁸ mind alakítják, formálják a *regionális azonosságtudatot* is. De mit is jelent a *Provincia* hasábjain publikálók számára a regionális azonosság, avagy identitástudat?

Alexandru Seres kételyét fejezte ki a tekintetben, hogy valóban léteznek-e regionális identitások, vagy legalábbis kellőképpen körülhatárolhatóak-e, és ilyen formában megfelelően igazolják-e az ország esetleges föderalizálását.⁵⁹ Így véleményében annak adott hangot, hogy egy különálló területi entitás lehatárolására csak akkor van lehetőség, ha fellelhető benne az ott élők térséghez kötődő azonosságtudata. Ezzel szemben Kántor Zoltán megkérdőjelezte azt az állítást, hogy régióról csak akkor beszélhetünk, ha jól körülhatároljuk az ott élők regionális identitását, így írásában kifejtette, hogy szerinte ez nem szükséges ahhoz, hogy lehatárolhassunk egy területi egységet.⁶⁰

Hajdú-Farkas Zoltán az erdélyi sajátos társadalmat „*etnológiai csodá*”-nak nevezte, amely alapot adhat egy sajátos identitás (tudás, világértelmezés) létrejöttének, és amelynek alapja az az „önbizalom”, amely pacifista irányba vezette még az etnikai konfliktusok rendezését is. „Az erdélyiség egyfajta sajátos tudás, »világértelmezés«, amely a két »másik« nép nyelvének és kultúrájának ismeretéből és tiszteletéből áll össze. Nem többlet és nem hiány, hanem olyan kulturális és erkölcsi alap, amely segít, hogy az »anyanemzetek« egyoldalúan jóhiszemű – tehát elfogult – tanácsait, segítségét is kritikus, »erdélyi szemmel« vizsgálhassuk felül. Az »etnológiai csodát« is csak ez az össz-erdélyi személyes és kollektív önbizalom tehette lehetővé, ennek köszönhető

az is, hogy nálunk nem alakulhattak ki a szerbekéhez vagy a palesztinokéhoz hasonló terrorista mozgalmak.”⁶¹

Még a *Provincia* létrejötte előtt Szokoly bevezetette a *homo transsylvanicus* fogalmát,⁶² amely az etnikumok hosszas egymás mellett élése során alakult ki, létrehozva egy kulturális (de lehet, hogy nyelvi és biológiai) értelemben vett új emberi hibridet.

A *Provincia* folyóirat több írásában is felbukkan Erdély kapcsán az úgynevezett *transznetnikus identitás*. Ez a nemzeti identitások feletti, azt meghaladó önazonosságot jelenti, mely többnemzetiségű régiókban alakulhat ki és segít meghaladni a nacionalizmust. Több szerző szerint a transznetnikus identitás Erdélyben is érvényes lehetne (L. Molnár Gusztáv), segítve az esetleges autonómia kialakítását.⁶³ Ezen szerzők sorába azonban nem állt be Kántor Zoltán, aki fenntartásokkal kezelte „az etnikai konfliktusokkal foglalkozó szakirodalom egyik kedvenc fogalmá”-t, a transznetnikus identitást. Kétkedett abban is, hogy egy ilyen identitás kialakulása segít mentesíteni Romániát a nemzeti feszültségektől. „Az újabb szakirodalom és az értelmiségiek egy része előszeretettel hivatkozik arra, hogy többes identitással rendelkezünk, illetve hogy a többes, transznetnikus identitás kialakítása következtében csökkennek az interetnikus feszültségek. Nekem az az érzésem, hogy ennek a divatos fogalomnak a kritikátlan átvétele inkább gátolja, mint segíti a szükséges kibontakozást.” Kántor felteszi továbbá a kérdést, hogy a folyamatok milyen irányúak: a „létező”, akár többes, transznetnikus identitás alakítja-e a politikai szerkezeteket, intézményeket, vagy fordítva: a létrehozott struktúra formál-e, alakít-e ki később ilyen jellegű azonosságtudatot.⁶⁴

Véleményünk szerint ilyen transznetnikus identitásra utalhat Ágoston „kettőstudat” kifejezése is, mely magában foglalja az etnikai és az erdélyi tudatot együttesen, és amely „a konvergens, az ésszerű megoldások keresésére” irányul, illetve „inkább belülről, az erdélyi multietnikus környezetben fog kialakulni, ha kialakul egyáltalán”.⁶⁵

A Memorandum 8. pontja is kitér a transznetnikus identitás kialakításának fontosságára. A memorandisták is úgy vélik, hogy a transznacionális identitás hatékony ellenszere lehetne a nacionalizmus minden megnyilvánulásának: „A regionális identitás polgári alapon történő felvállalása az olyan többnemzetiségű régiókban, mint a Bánság, Erdély vagy Dobruzsza, hozzájárulhat azon transznetnikus identitásoknak a kialakításához, amelyek alapján meghaladhatók lesznek a szélsőségesen nacionalista nosztalgiaik, félelmek, valamint ezek túlhajszolása, de a polgári és demokratikus frazeológiát használó burkolt nacionalizmus is”.⁶⁶

Ezt a gondolatot viszi tovább a 2002-ben rendezett illyefalvi Transsylvania Nyári Egyetem,⁶⁷ melynek egyik kiemelt témája az erdélyi identitás kérdése volt. Az erről folytatott beszélgetés⁶⁸ írott lenyomatát az *Alterra* 2003/20–21-es száma közölte.⁶⁹ A beszélgetés érdekes problematikát feszegetett eb-

ben a kérdéskörben, mégpedig azt, hogy kialakítható-e tudatosan az erdélyi identitás? A kérdés „provokatív” és „drámai” jellegére már a beszélgetés elején felhívta a figyelmet Alexandru Cistelean, aki a maga (bevallott) szkepticizmussal fordult a téma felé. A párbeszéd azonban az erdélyi identitás két aspektusát is körvonalazta: egy pozitívát és egy negatívát.

Az erdélyiség pozitív aspektusa összetett, és a párbeszéd minden résztvevője hozzájárult ennek a komplexitásnak az árnyalásához. Az értékek visszaszerzésének, újraaktualizálásának és befektetésének a projektjét látták benne (Cistelean), mely egyfajta közép-európai identitást jelent kulturális és politikai dimenziókkal egyaránt (Andreescu). Az erdélyi identitás negatív konnotációja pedig abban rejlik, hogy tulajdonképpen egyúttal egy ellenézés is, mégpedig a központ, illetve a centralizmus iránti válaszreakció (Cistelean), de a globális folyamatokkal szembeni konfrontáció is, felértékelve a lokális értékeket és specifikumokat (Szokoly). E két aspektusnak az együttese ennek az erdélyiségnek a duális jellegét eredményezi, és amennyiben ezt a kérdéskört mélységeiben kívánja bárki is szemlélni, mindkét jellegét figyelembe kell vennie.

De milyen alapokra helyezhető az erdélyi identitás? Erre a kérdésre is komplex válasz született a beszélgetés során. Egyrészt az etnikai és vallási sokszínűség, amelyet már érintettünk, kiemelésre került azzal a megjegyzéssel, hogy a történelmi múlt sokkal inkább jegyezhetette ezt a tulajdonságot Erdély esetében, mint a jelen. Így a mai erdélyiség keresése inkább nosztalgia, kis regionális projektek egyvelege, mintsem egység, hiszen a mínuszok, az „exit”-ek jellemzik a leginkább: a németek, a zsidók és egyéb sajátos jegyek jelenlétének az elhalványulása (Cistelean). De még mindig „igazi” erdélyinek lenni azt jelenti, hogy az ott élő tökéletesen beszél románul, magyarul és németül, sőt a Bánság térségében még minimum szerbül is (Cosmeanu). Erdélyi német szemszögből azonban a regionalitás hétköznapi és az etnikai megkülönböztető jegyek közé tartozik, mivel önmagukat is regionális csoportokba sorolják, és önszerveződésük is e mentén zajlik: vannak szászok, bánsági svábok, szatmári svábok stb., mindegyik saját történelemmel és saját identitással. Az országban egy föderációhoz hasonlóan öt regionális fórumba tömörülnek 1990 óta. Az erős identitásuk, amely a több mint 850 éves erdélyi múltra vezethető vissza, megjelenik nevükben is, mely megkülönbözteti őket más németektől: *Siebenbürger Sachsen, vagyis erdélyi szászok*⁷⁰ (Wittstock).

Az erdélyiség megkülönböztető jegyeihez tartozik továbbá a társadalmi szerződésnek, mint olyannak az elfogadása. A föderalitás eszménye Közép-Európában kiépítette a társadalmi szerződéseknek azt a válfaját, amely megteremti a közösségek közötti szerződések lehetőségét. Erdély közép-európai történetének utolsó ilyen társadalmi szerződése a *Gyulafehérvári Nyilatkozat* volt, amely a politikai identitást az Erdélyben élő kulturális-etnikai identitá-

sokra kívánta építeni (Bakk, Wittstock). Kérdés, hogy Kelet- és Dél-Európában érvényesíthető-e a nyugati társadalmi-politikai-kulturális modell a jövőben, vagy egy teljesen más modellt fognak követni az e térségbe tartozó országok, köztük Románia (Molnár).

A további erdélyi megkülönböztető jegyek tekintetében ellentét fedezhető fel a történészek és a társadalom mélystruktúráját kutató szociológusok, politológusok között. A beszélgetésben részt vevők megfogalmazták ellenvéleményüket azon történészi nézőponttal szemben (például Sorin Mitu véleménye⁷¹), miszerint Erdély már nem sokban különbözik Románia többi térségétől, hiszen a szocializmus buldózere ugyanazokat a nyomokat hagyta maga után, ugyanazok a lakótelepek sorakoznak a városokban, hasonló problémákkal és sorssal. Szokoly kiemelte, hogy a felszín hiába ugyanolyan vagy hasonló, de a mélystruktúra tekintetében mindenképpen felfedezhetőek azok a különbségek, amelyek csakis Erdélyre jellemzőek. A mélystruktúra szerkezete pedig sokkal időtállóbb, mint a felszín, a változások sokkal kevésbé érintik.⁷² Ilyen strukturális jegy a már említett társadalmi szerződéshez viszonyulás kultúrája. Bakk Miklós mindehhez hozzátett néhány nagyon fontos ismertet:

1. *Gazdasági szempontból:* féltetve azt a tényt, hogy Erdély gazdasága mennyivel és milyen módon ad hozzá többet a romániai bruttó hazai termékhez, mint az ország egyéb térségei, fontos megvizsgálni a térségben letelepedett külföldi kisbefektetők kulturális dimenzióit. Ezek tulajdonképpen a nagy befektetők előtt járnak, mintegy tesztelve a gazdasági-társadalmi környezetet. Erdélyben ezek a kisbefektetők közép-európai eredetűek, főleg Németországból, Olaszországból és Magyarországról. Mindeközben Románia többi részében leginkább szíriai, török és más keleti kisbefektetők jelenléte a meghatározó. Ez a különbség a két térség között Erdély elkülönülő fejlődési stratégiáját is jelentheti.

2. *A helyi közösségek kulturális-politikai orientációja szempontjából:* érdekes megfigyelni a különbségeket, például a testvérvárosi kapcsolatok kérdéskörében. Statisztikailag ellenőrizhető módon Erdély települései közép- vagy nyugat-európai kapcsolatokat építenek ki leginkább. Ez mindenképpen egy releváns vonzástér, hiszen ezek a kapcsolatok olyan csatornák, amelyekeken keresztül a közösségfejlesztés modelljei eljutnak Erdélybe, és azokat ily módon fel tudják használni, be tudják építeni a társadalmi struktúrába.

3. *Választási eredmények tekintetében:* megemlítendő, hogy Erdélyben a nagyvárosok polgármesterei kevésbé képezik le a helyi tanács politikai szerkezetét, mint teszik azt az ország egyéb részein. Ez mindenképpen az erdélyi helyi közösségek jövőkép-kialakítási igényét fejezi ki, amely hangsúlyosabb az ország e térségében, mint máshol.

Ezekhez a specifikus jegyekhez Horváth István hozzátette azt az infrastruktúrális adottságot, amely a településhálózat jellegéből adódik. Erdélyben

mint több központú térségben lehetővé válik a városi központok és a hozzájuk tartozó vidéki zónák harmonikus egysége, sajátos struktúrája, amellyel ilyen formában nem találkozunk Románia egyéb tájain. Horváth ebből kiindulva az 1996-os országos választási eredmények térségi különbségeit is igyekszik magyarázni, mintegy alternatívát adva a Molnár Gusztáv által relevánsnak tartott Huntington-modell mellé.

Az elemzett beszélgetés teljesen összhangban volt Molnár Gusztáv azon véleményével, miszerint az erdélyiség „per definitionem nemzetek fölötti, pontosabban nemzetek közötti”.⁷³ Ez magában foglalja a szerződéselméletet, a közösségi szemléletet és a közös politikai akarat esetleges megnyilvánulását. Ez a közös erdélyi politikai keret viszont intézményrendszert és Erdélyi Alkotmányt igényel, vallja Bakk Miklós.

Az erdélyi mint regionális identitás kialakulásához/kialakításához jó példát szolgáltat a bánági, már feltérképezett identitás, amely sajátosan két fontos pilléren nyugszik: a rendkívül sokszínű etnikai összetétel, illetve a gazdasági fölény, amelyet a Bánság sokáig a magáénak mondhatott még Románián belül is.⁷⁴

Minden véleményt egybevetve kétségtelen, hogy az erdélyi társadalmi-gazdasági-kulturális modell olyan értékeket és jellegzetességeket hordoz, amelyek csak abban a térségben léteznek. Ezeknek a sajátosságoknak a száma jelentős, és számtalan kutatás épülhetne ezeknek a pontos feltérképezésére. Az is kétségtelen tehát, hogy az erdélyiség mint olyan érték-hordozó, és hogy ezekre az erdélyi közös jegyekre és értékekre épülő cselekvés kialakítása volna az interetnikus párbeszéd egyik nagy célja is. A közös cselekvés pedig Erdély jövőjére, speciális státuszának kialakítására irányulna.

A konszociáció lehetőségei Erdélyben

A *konszociációs demokrácia* fogalmát Erdély kontextusába Molnár Gusztáv emelte be a *Provincia* hasábjain, először az első évfolyam 3. számában említve,⁷⁵ majd a 6. számban bővebben is kifejtve.⁷⁶ Logikai okfejtésében, amely mentén haladva ennek esélyeit latolgatta a régióban, Molnár abból indult ki, hogy az erdélyi társadalom, az Arend Lijphart-féle megközelítés értelmében,⁷⁷ eleve plurális. „Plurális társadalomnak ebben az értelemben az úgynevezett szegmentális törésvonalak által felszabdalt, szeletekre, külön egységekre bomló társadalmat tekintjük, amelyben a politikai erők megoszlása hűen követi a társadalomban meglévő objektív különbségeket. A szegmentális törésvonalak vallási, ideológiai, nyelvi, regionális, kulturális, faji vagy etnikai jellegűek lehetnek. A plurális társadalmak további figyelemreméltó jellemvonása, hogy a politikai pártok, érdekcsoportok, médiák, iskolák, az önkéntes egyesülések, egyszóval a civil társadalom szubjektumai a szegmen-

tális törésvonalak mentén szerveződnek meg.”⁷⁸ Molnár kiemelte, hogy az ilyen plurális társadalmaknak figyelemreméltó sajátossága, hogy a homogenizáció nem hat rájuk oly mértékben, hogy mélyrehatóan megváltoztassa őket, ilyen formában igen stabil demokrácia kiépítését teszik lehetővé. A konzociációs demokrácia nem az angolszász, hanem a kontinentális Európa hagyományaiába van beágyazva. Molnár szerint a konzociációs modell minden olyan, általa „közép-európai fragmentumnak” nevezett térségben alkalmazni lehet, ahol a társadalom plurális, így Erdélyben, Vajdaságban és a többi (már említett) térségben.

Erdély társadalmának specifikumait értelmezve Molnár négy releváns szegmenst különített el:

1. a transzszilvanista magyar szegmenst, amely az erdélyi értékeket fontosnak tartja és vállalja minden tekintetben, akár politikailag is (ide sorolja az RMDSZ-t);

2. a transzszilvanista román szegmenst, amely vállalja erdélyi identitását (ez még nem alakult ki, vagy még láthatatlan);

3. az unitarista, a román megbonthatatlan egység-eszményben hívő, anti-transzszilvanista román szegmenst;

4. az antitranszszilvanista magyar szegmenst, amely a gazdasági, a kulturális és a politikai életet és érdekeket tekintve Magyarország felé orientálódik.

Molnár Gusztáv szerint, amennyiben a transzszilvanista román szegmensnek sikerülne artikulálódnia, úgy a transzszilvanista magyar szegmenssel közösen többséget tudna alkotni Erdélyben. Így kialakulna egy úgynevezett *transzetnikus párt*, amely nem etnikai, hanem erdélyi, regionális érdekeket fejezne ki és képviselne. Ez annál is inkább indokolt Erdélyben, mivel multietnikus tartományról van szó.⁷⁹ (Itt visszaköszön az a felfogás, amelyet K. Lengyel Zsolt fogalmazott meg egyik tanulmányában, miszerint a transzszilvanizmus politikai dimenzióval is rendelkezik.⁸⁰)

A transzetnikus párt és a konzociációs demokrácia erdélyi kontextusban való használata felbolygatta a párbeszédet, igazi vitát generált. A szegmensek Molnár-féle tagolását Borbély Zsolt Attila kritizálta, aki szerint éppen a magyar szegmensek esetében téved Molnár Gusztáv. Borbély felhívta a figyelmet arra, hogy nem az RMDSZ Bukarest-centrikus politikáját kellene transzszilvanistának hívni, hanem az antitranszszilvanistának ítélte Tőkés László és a Reform Tömörülés csoportját, akik az „erdélyiség gondolatát” sokkal inkább zászlajukra tűzik.⁸¹

Mint ahogy már említettük, Ovidiu Pecican szerint Erdély nem egy organikus egység, hanem több kisebb, egyedi sajátosságokat rendelkező térség összessége, és ilyen értelemben is elvetette egy transzetnikus párt létrehozásának szükségességét, illetve elgondolását. Számára volt még egy ellenérv is, amely az általános romániai politikai milióból fakad, és amely a poli-

tikába „tévedt” emberek jövőjét festi elénk: „Nem tűnik számomra sikeres ötletnek egy – még egy! – új párt megalakítása, amikor a (román) közélet színterének problémája épp a pártosodás inflációja. Egy ilyen új párt a legjobb esetben is csak a politikai osztályt gyarapítaná, azt a réteget, amelynek különleges alkímiával gyakran sikerült tiszteletreméltó, olykor egyenesen kiváló egyéneket kínos politikai bábfigurákká átgyúrnia.”⁸² Transznetikus párt helyett Pecican transznetikus polgári nyilvánosság, fórum létrehozását indítványozta. Érdekes megjegyezni, hogy az Ovidiu Pecicannal készített interjúnkban azt vallja, hogy nem tartotta rossz ötletnek a transznetikus párt felvetését, de nem látta elérkezettnek a pillanatot Erdélyben egy ilyen konstrukcióhoz. A jövőben azonban nem zárja ki egy regionális párt szervezésének a lehetőségét és eredményességét.

Sabina Fati szintén az akkori román politikai állapotokkal indokolta azt, hogy egy erdélyi regionális párt létrejötte elterelné a figyelmet az akut társadalmi és gazdasági problémákról, és a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártjának (PDSR)⁸³ a malmára hajtaná a vizet. Azzal a kijelentésével, miszerint „a transzszilvanizmus mégis inkább kulturális »ügy« marad az erdélyi román számára, mint politikai ideológia”, Fati a „soft” csoport táborát népesítette. Igaz, írása végén Fati kitért arra, hogy egy regionális párt létrehozása egyszer majd értelmet kaphat, de az adott korszak ennek még nem kedvez. „Amikor az erdélyiek, nemzetiségüktől függetlenül, jobban élnek majd, mint a többi tartomány lakói, amikor a központ beavatkozása nélkül, regionális szinten oldják majd meg interetnikai kérdéseiket, amikor az itteni közvélemény fel lesz készülve egy politikai decentralizációra, akkor valószínű, hogy az erdélyi politikusok és az erdélyi értelmiség, megszabadulva a periféria komplexusától, egy regionális párt kérdését is felveti majd.”⁸⁴ Daniel Vighi a regionális párt koncepciója tekintetében arra a veszélyre figyelmeztetett, amely esetlegesen elvezethet egy regionális nacionalizmushoz, felváltva az általános nacionalizmust. Vagyis a románok és magyarok közötti feszültség helyébe az erdélyiek és más régióbeliek közötti ellentét léphet életbe, így ezt egyáltalán nem szorgalmazná.⁸⁵

Gabriel Andreescu az RMDSZ kormányon maradását tekintette egyfajta konszociációs megoldásnak (konszenzuálisnak hívja, ami nem ugyanazt jelenti – ezzel Andreescu összemossa a két fogalmat, illetve Lijphart egy későbbi művére utal⁸⁶). Ehhez azonban belátása szerint is sok mindennek kellene rendeződnie, illetve magának az RMDSZ-nek is egy új projektet kellene a magyar közösség elé tárnia.⁸⁷ Ezt kiegészítette Bakk Miklós, felhívva a figyelmet arra, hogy Lijphart utal egy nagyon lényeges feltételre, amely nélkül konszociáció nem létezhet. Ez a lényegi elem a konszenzualista politikai kultúra, vagyis a kialakult oszlopok, társadalmi szegmensek közötti konszenzus. Ez ennek a modellnek a kötőeleme, ami nélkül elképzelhetetlen. Bakk Románia egészében nem látta ennek feltételeit, ezért

szorgalmazta a kérdésnek az erdélyi, regionális keretekben történő vizsgálatát.⁸⁸

A 2000 novemberében lezajlott választások eredménye azonban néhány román értelmiségit is a transznetnikus párt gondolatának elfogadásához vezetett. A november végi elnökválasztás második fordulója alkalmával a választók Ion Iliescu és Vadim Tudor között választhattak. Vagyis a romániai választók abszolút európai alternatíva nélkül maradtak. Ez a hiány játszott közre abban, hogy Erdélyben volt a legalacsonyabb a választói részvétel az országban, de itt szavaztak a legkevesebben a PDSR-s Ion Iliescúra is. Ilyen értelemben a szélsőjobboldali nacionalista Vadim Tudor 8%-kal jobb eredményt ért el Erdélyben, mint Iliescu, de az országos összesítésben ez utóbbi került ki győztesként.⁸⁹ Traian Ștef szívesen látott volna egy transznetnikus pártot, amely azonban nem feltétlenül a történelmi régiók mentén képződne, hanem akár gazdaságilag hasonló fejlettségi szinten álló régiók mentén. Ezt a Regionális Szövetség Pártjának nevezte el, amely a regionális önkormányzatért és a szubszidiaritásért harcolna.⁹⁰

Caius Dobrescu egyik írásában⁹¹ beszámolt egy, a *Provincia* berkeiből származó kulisszatitokról, ami szerint az elnökválasztás két fordulója között az egymással elektronikus kapcsolatban lévő *Provincia-értelmiségiek* között milyen éles viták és nézeteltérések alakultak ki. Felvázolódott egy olyan alternatíva, hogy ha az Iliescu–Vadim Tudor páros között kell eldőlnie a második fordulónak, akkor a csoport „választási bojkottra” szólítja fel a választókat. Egy másik alternatíva amellettszól, hogy a *kisebbik rossz* mellett kell voksolni. Dobrescu szerint ez a vita – bár paradox módon – érvet szolgáltatott a transznetnikus párt létrehozása mellett, illetve megfigyelte – és ez számára pozitív töltetű volt –, hogy a két alternatíva között megoszló csoportok nem etnikai és nem életkor szerint különültek el. „Spontán és természetes módon, magyarok és románok egyaránt kerültek a »barikád« mindkét oldalára, ami azt bizonyítja, hogy lehetséges a transznetnikus értelmiségi és politikai kommunikáció!”⁹²

A konszociáció erdélyi lehetőségeihez láthatóan sok vélemény született a *Provincia* hasábjain, de kettő szakszerűsége kimagasló (Szász Alpár Zoltán és Kántor Zoltán írásai). Szász egyértelmű megállapítása, mely szerint a konszociáció intézményi keretei csak akkor alakulhatnak ki a térségben, ha az állam területi szerkezete is megváltozik, a problémakört egy szélesebb kontextusba helyezte. Ezzel ugyanis bevonta az értelmezési körbe a föderalitás és az autonómia kérdését is. Amikor pedig a romániai és erdélyi társadalmi feltételeket vizsgálta, megállapította, hogy amíg az ország egészét tekintve a feltételek semlegesek vagy kedvezőtlenek, addig Erdély esetében több kedvező lehetőség is fennáll, amelyek a konszociáció kialakítását támogathatják. Ezek között említette többek között a lakosság optimális létszámát (Svájc és Ausztria létszámadatai közé kerül) és a kompromisszumkészséget, valamint az egyeztetések hagyományát.⁹³

Kántor Zoltán a konzociációs demokrácia nagy előnyét abban látta, hogy az adott térségben olyan politikai kereteket teremt, amelyek hozzásegítik a nemzeti kisebbségeket ahhoz, hogy nemzeti azonosságukat megtarthassák. Ehhez két dolognak a szükségszerűségét emelte ki: az állami szint alatti kisebb területi egységek kialakítását, illetve a kisebbségek számára önálló intézményrendszer kiépítését. De ugyanakkor a konzociáció nem ezekre a kialakított kisebb területi egységekre épül, hanem a Lijphart által felvázolt törésvonalak mentén kialakult szubkultúrákra, így rokonságot mutat a személyi autonómiával, de nem hasonlít a föderalizmusra vagy a területi autonómiára. Emellett Kántor maga is vallotta Szász véleményét, mely szerint a jelen romániai körülmények nem kedveznek egy konzociációs modell kiépítésének, ehhez mindenképpen szükséges lenne az állam föderalizálása, de akkor is csak szűkebb területi keretek között lenne a modell kivitelezhető, például Erdélyben. „[...] ha az állam területi szerkezete megváltozik, azaz kialakul egy szövetségi föderációs berendezkedés, akkor egy olyan területi egységen belül, amelyben a magyarok demográfiai súlya számottevő, nem kizárt ennek lehetősége. Ebben az esetben sem alakulna át területivé a modell, hanem egy országon belüli kisebb egységben valósulna meg.”⁹⁴ Kántor a Molnár-féle szegmensekkel kapcsolatban figyelmeztetett arra, hogy azok lehatárolásának esetében csak a politikai preferenciák érvényesültek, és ez nem felelne meg a lijpharti módszernek, amely egyszerre több, egymást átfedő törésvonal mentén tartja a szegmenseket lehatárolhatóaknak.

Molnár Gusztáv a *Provincia* 2001-ben megjelenő első számában számot vetett az előző évfolyam eredményeivel és a transznetikus párt körül kialakult vitával is, amelyet tartalmasnak és tanulságosnak vélt.⁹⁵ De miután ez a vita megtorpant, Molnár (éppen a státusztörvény körüli diskurzus egyik írásában) azt vallotta, hogy a *Provinciának* valójában nem is pártpolitikai dimenzió mentén kell megoldásokat keresnie, hanem intézményi struktúrában, egy új típusú intézményrendszer körvonalainak a feltérképezésében, melynek hagyományai nem élnek mindenhol az országban, de élhetnek a különböző régiókban, így Erdélyben is. Ez az aszimmetrikus föderalizálás egyik lehetséges alapja lehet, ahogy ez Spanyolországban vagy Nagy-Britanniában már alkalmazásra került.⁹⁶

A konzociációs demokrácia és a transznetikus párt kérdésköre teljesen új felvetés volt Erdély kontextusában. Erre okot adott az erdélyi plurális társadalom megléte, de – mint ahogyan ezt számos értelmiségi felvetette – az akkori román aktuálpolitika, illetve politikai mentalitás nem kedvezett az erről folyó vitának. Leginkább a román értelmiségiek körében tapasztalhattuk a szkepticizmust egy ilyen megoldás iránt (vagy a soft-abb álláspontot), de nem állítható, hogy minden román értelmiségi elzárkózott tőle, vagy teljesen elvetette. Voltak, akik a kérdést elodázták volna, és voltak, akik egyetértettek vele. A Dobrescu által közvetített polémia csoportalakító folyamata is opti-

mizmusra adhatott okot, mivel olyan jelenségekről számol be, amelyek a kérdést egyelőre nyitottá teszik ugyan, de nem zárják ki a későbbi felvetését, ha a politikai mentalitás változna.

Fontos és a gondolatmenet továbbfonását segíti az a megállapítás, miszerint a konszociációs modell bevezetésének alapfeltétele egy föderatív állami struktúra. Ez Románia esetében szintén egy kényes téma, ismerve a román ultracentrális unitárius hagyományokat.

Autonómiamodell-viták a párbeszédben

A *Provincia* hasábjain a Románia regionalizálási lehetőségeit számba vevő írások többnyire egy erősen decentralizált országot képzeltek el, melyben a szubszidiaritás alapelve messzemenően érvényesül. Ezt nyilván csak egy paradigma-váltással lehet elérni, amely során a centralizált ország teljes átalakuláson megy keresztül. Amikor ehhez kapcsolódóan a *föderalitás eszményét* villantották föl a szerzők, akkor sokszor a föderalizmusnak azt az általános értelmezését értették az elképzelés alatt, amelyet Jacques Lévy fejtett ki egyik művében, amelyet a *Provincia* is leközölt. A föderalizmus kifejezés a *foedus* szóból ered, amely 'szövetséget' jelent, és e jelentése mentén a szakrálisnak tekintett egységes államot deszakralizálja azzal, hogy megszünteti a hatalom szintjeinek a hierarchiáját, a hatalmi szintek így hasonló szuverenitást kapnak.⁹⁷

Lévy szerint a világméretben alkalmazható „föderalizmus előnye az, hogy univerzálitást termel, anélkül hogy egyetlen szervező elvet tenne kötelezővé”, míg a „föderalista eljárás módra az a jellemző, hogy érzékeny a térbeli helyzetek sokfélesége iránt”. Lévy a progresszív spanyolországi regionalizációt és a nagy-britanniai *local government*-ek kialakítását szintén föderális jellegűnek tartja a kompetenciák megosztása miatt, és mert ezekben az országokban „minden városi szerveződési szint, a metropolistól az infraurbanusig, specifikus adminisztratív szervezettséggel rendelkezik, hogy válaszolhasson a specifikus problémákra”.⁹⁸ Vagyis ezekben az országokban messzemenően érvényesül a szubszidiaritás elve is. Románia számára a föderalizmus melletti érv a hagyományos tartományok történelmi folyamatokban tapasztalt elkülönülése, specifikussá válása (Havasalföld, Bánság, Olténia, Moldva, Erdély). Ezen belül Erdély helyzete még speciálisabb, itt „történelmileg jelentős mentalitásbeli és gazdasági különbségek alakultak ki a többihez képest”,⁹⁹ de a romániai regionális különbségek sokféleségére már az előzőekben is kitértünk.

Az *Alterra* folyóirat külön számot szentelt a föderalitásnak (*Alterra* 1997/6. szám). Ebben két neves szakértő munkáját is leközölték román nyelven, így a romániai értelmiségiek számára hozzáférhetővé váltak Guy Héraud és

Daniel Elazar gondolatai. Héraud, akinek vonatkozó írása francia nyelven 1995-ben jelent meg, új rendszerben taglalta a föderalizmus sajátosságait, megkülönböztetve a föderális modellt mint végeredményt és a föderális stratégiát, vagyis a föderális struktúrát kialakító utak, eszközök rendszerét. A modell tekintetében Héraud kiemelte azokat a speciális elveket, amelyek kombinációja a föderalizmus sajátos szerkezetét és anticentralista jellegét adja, amely révén az állam deszakralizálódik, veszít szuverenitásából, de ugyanakkor rátalál önmagára minden (állam alatti) szinten. Ugyanakkor rávilágított a föderalizmus dialektikus voltára is, amely révén egy nagyobb közösségnek (például Európa) és a létrehozó komponenseknek (régiónak, közösségek) egyaránt a szolgálatába szegődik. A föderalizmus alapelvei között Héraud felsorolja:

- az *autonómiát* mint az öndefiníálás, önmeghatározás és öngazgatás autonómiáját;

- a *szuverenitást*, amely nem elégséges, csak ha minden területi szint megkapja azokat a jogi lehetőségeket és pénzforrásokat, amelyek lehetővé teszik, hogy megoldják saját problémáikat;

- a döntéshozatalban való *részvételt*, amely nem egyszerűen az alkotó közösségek konzultációján vagy az egyhangú döntéseken, esetleg a vétőjogon alapszik,

- az *együtműködést*, amelynek vertikális (a föderáció és az alkotó részek közötti) és horizontális (az egyes alkotó részek közötti) változatát különbözteti meg;

- a *komplementaritást*, amelyre éppen a föderális modell dialektikus jellege ad lehetőséget, hiszen a társadalom a maga konfliktusaival, polarizáltságával együtt is egymást kiegészítő elemek sokaságából építkezik.

A *föderális stratégiát* illetően Héraud kiemelte komplexitását, illetve annak szükségyszerűségét, miszerint ezt a stratégiát nem csupán néhány államnak kell követnie szűk értelemben. Héraud egy világméretű vagy makroregionális (például európai) föderális struktúrában gondolkodott. Ilyen értelemben meglátásunk szerint Héraud elképzelése rokon az euroföderalista többszintű kormányzást előirányzó integrációs elmélettel, de a funkcionalista és neofunkcionalista elméletekkel is, amelyek szerint nem elégséges az államok meglévő rendszere, hanem egy nemzetek feletti intézményrendszerre van szükség a konfliktusok kiküszöbölésére és/vagy megoldására.¹⁰⁰

Szintén az államközi kapcsolatok átalakulását írta le Daniel Elazar is, aki egy paradigmaváltó föderális struktúra kialakulását vetítette előre, amely felváltja a nemzetállamok hagyományos rendszerét és együtműködését. Természetesen ez nem jelenti az államok eltűnését, hanem egy új, kiegészítő dimenzió kialakulását, amely lefedi (és legalábbis bizonyos szempontból helyettesíti is) a meglévő rendszert.¹⁰¹ A föderalizmusról szóló fentebb elemzett tanulmányok leközlése az *Alterra* folyóiratban egyértelműen mutatja a Pro

Európa Liga munkatársainak elkötelezettségét eme sajátos modell és eszme iránt. Az *Alterra* a nyugati sajátos regionalizációs modellekről is számot adott. Az 1998/9. szám, amely a *Regionalizmus és regionalizáció* címet viseli, valamint az 1999/10. szám *Regionalizmus és/vagy decentralizáció* címmel, még a *Provincia* létrejötte előtt leközlött olyan írásokat, amelyek bemutatják a francia sajátos decentralizációt, de egyben beszámolnak a görög regionalizmusról, az olasz, a holland és a svájci modellről. Olyan szerzők tollából származtak az írások, akik autentikus módon képviselik ezeket a mintákat és a vonatkozó országok lakói.¹⁰² Ilyen formában a romániai értelmiség hozzáférhetett azokhoz a jelentős információkhoz, amelyek a nyugati modellekből származtathatóak.

Az Erdély kapcsán kialakult vita a *Provincia* hasábjain is több decentralizált modellt mutatott be és ütköztetett a föderális (Németország), a konföderális (Svájc) modelleken keresztül a regionalizált (Olaszország, Spanyolország) modellig. A svájci konföderális modell többször került górcső alá, akár csak a német föderalista államszerkezet, lásd Alexandru Vlad, Gheorghe Săsărman és Traian Ștef írásait,¹⁰³ valamint Petru Dumitriu álláspontját.¹⁰⁴

A spanyol és olasz regionalizált állammodellt és annak specifikumait járta körbe Daniel Vighi kiemelve azokat az autonómia-lehetőségeket, melyeket ezen típusú államszerkezet életre hívott (lásd a katalán, a baszk vagy a déltiroli autonóm területeket), illetve ezeknek alkotmányban rögzített sajátosságait.¹⁰⁵ Traian Ștef szemléletesen egy fej fokhagymához hasonlította az országot, amely „kisebb-nagyobb cikkeivel, a központtól vagy a külső felétől nézve egyaránt bevonva ugyanazzal a héjjal, ugyanabból a földből táplálkozva, ugyanazokkal a gyökerekkel. Ilyenek lennének az etnikumok vagy a nemzetek is egy régió belül, amely régiót nem lehetne etnikai alapon létrehozni.”¹⁰⁶ Ilyen formában az ország alkalmas lehet a föderalizálásra vagy regionalizálásra. Ezen álláspont okán véleményünk szerint Traian Ștef a vita értelmiségeinek a „hard” csoportjába sorolható.

Az *olasz regionalizmus* tapasztalatairól és sikeres reformjairól szintén Traian Ștef adott számot,¹⁰⁷ aki Robert D. Putman románul is megjelent tanulmányát elemezte, amely egy huszonöt évig tartó kutatás eredményeit taglalta. Ez a kutatás kimutatta az olasz rendszer hathatóságát, és Ștef éppen ezt a rendszert tartaná Románia számára is kivezető útnak a hihetetlen mértékű centralizmus, a korrupció, illetve a hatástalan és így működésképtelen intézményi struktúra világából. A *Provincia* 2002/2-es száma kiemelten foglalkozott a 2001-es olasz alkotmányreformmal, leközlve az adott reformmal megbízott parlamenti különbizottság két referensének írását, amely az olasz parlament előtt is elhangzott. A *versenyképes demokrácia* című dokumentum logikus érveléssel igyekszik alátámasztani azt, hogy miért fontos széleskörű autonómiát biztosítani az állam alatti egységeknek, egyfajta úgynevezett új föderális megegyezés alapján: „Napjaink összetett társadalma új föderális

megegyezést igényel, amely elismeri mindazon területi politikai intézmény egyenlő alkotmányos méltóságát, amelyben a közösség társadalmi, gazdasági, kulturális, erkölcsi élete jut kifejezésre, az adott intézmény fokának, természetének és hatáskörének, szerepének és szakszerűségének egész változatosságában.”¹⁰⁸ Emellett a *Provincia* részleteket közölt az olasz alkotmányból, melynek ez irányú módosításai 2001. október 18-án léptek életbe. A megfelelő párhuzamok levonása okán ugyanakkor részleteket közöltek a román alkotmányból is, amely részlet tartalmazta a prefektusi rendszer leírását, mely a megyékben és a fővárosban a kormány kinyújtott csápjaiként működik.¹⁰⁹

Érdekes tanulmányt közölt az *Alterra* 22/23-as száma egy dél-tiroli szakember tollából. Christoph Pan, szociológus, akinek a témában tartott előadását a 2003-ban Tusnádfüdüön rendezett nyári egyetemen is hallhatták az érdeklődők, kifejtette, hogy bár a dél-tiroli autonómiát a nemzetközi szakirodalom modellnek tekinti, ő ezt túlzónak találja. Hangsúlyozta, hogy Dél-Tirol nem akar egy tökéletes modell lenni, csak egyike azon kevés pozitív megoldásoknak, amelyek az autonómia lehetőségeit használták a kisebbségek védelme érdekében.¹¹⁰

A *devolutív angolszász* lehetőség Molnár Gusztáv írásában¹¹¹ vált modell értékűvé Románia számára. Molnár a huntingtoni kulturális/civilizációs „törésvonal”-elmélet alapján vélte úgy, hogy Erdély e törésvonal miatt válik olyan speciális tartománnyá Románián belül, amely indokolja a devolutív modell alkalmazását.¹¹² A skót devolúcióról és Tony Blair erre irányuló politikájáról Mihai Lucaciu is beszámolt a *Provincia* hasábjain.¹¹³ Skócia helyzete és autonómiája a Thatcher-kormány alatt kifejezetten tabunak számított. Blair, aki „arról próbál meggyőzni bennünket, hogy a történelmet azok az erős vezetők írják, akik készek kockáztatni”, valóban kockáztatott 1997-ben, amikor útjára indította a brit devolúciót. Ezzel bebizonyította, hogy egy unitárius állam devolúciója nem fenyegeti az ország integritását, ellenkezőleg, enyhíti a regionális elégedetlenséget, valamint pozitív hatással van a brit identitásra is (amelyet itt értelmezhetünk transz-etnikus identitásnak is). „A devolúció brit identitásra kifejtett hatását úgy értékelik, hogy az megerősíti a létező komplex lojalitásokat.”¹¹⁴ A brit modell Romániára való alkalmazásának lehetőségével vitázott Antonela Capelle-Pogăceanu, aki nem ugyanazokat a körülményeket, jellemzőket látta Erdély esetében érvényesülni, mint például Skócia esetében: Skócia esetében nincs skót anyaország, mint amilyen Magyarország az erdélyi magyarok számára.¹¹⁵

A *Provincia* hasábjain is megjelent Provincia-kerekasztal beszélgetésben Molnár Gusztáv arról adott számot, hogy ő egy területi elven és nem etnikai/nemzeti elven alapuló régiót képzel el, ahol a történelmi identitással rendelkező tartomány a politikai alany és nem a két nemzeti közösség, mely ott él. A régió mint politikai alany alatt egyrészt a szubregionális területi egységek húzódnak (közigazgatási szempontból nézve), másrészt pedig a nemze-

ti vagy nyelvi közösségek, melyek pontosan meghatározott jogokkal rendelkeznek. Ilyen értelemben a Koszovó számára kidolgozott alkotmányos modellt tekinti irányadónak, melyet az ENSZ szakértői dolgoztak ki a tartomány számára. „Ez ugyanis egy többetnikumú, pontosabban több nemzetből álló tartomány, hiszen mind a szerbek, mind pedig az albánok nemzetnek, nem csupán etnikumnak tekintik önmagukat. Ez a 2001. május 15-én véglegesített alkotmányos modell a területi, nem pedig az etnikai vagy nemzeti elvet tekinti irányadónak, rákényszerítve a két vetélkedő nemzeti közösséget a közös politikai intézmények keretei közötti együttélésre.”¹¹⁶

Egy vele készült interjúban Románia föderalizálási lehetőségeit teljesen elvetette Andrei Pleșu, Románia volt külügyminisztere, aki már eleve „*naturaliter föderalista*”-nak nevezi Romániát, ahol nem szükséges ilyen modellek alkalmazása, mert a beindult decentralizációs folyamat eleve figyelembe veszi a területi sajátosságokat, különbségeket.¹¹⁷ A romániai decentralizációs folyamat a *Provincia* hasábjain azonban inkább bírálatot kapott, mint dicséretet. Kritikával élt Smaranda Enache, Sabina Fati és Traian Ștef is.¹¹⁸ Ezek a szerzők nem vélték kielégítőnek és megfelelőnek a hatalommegosztást, úgy érezték, nem érvényesül a szubszidiaritás elve, és ezzel egyes területek akár egyenesen hátrányos helyzetbe is kerülhetnek. „A romániai decentralizációs folyamat rövid áttekintéséből nem tűnnek ki e paradigmaváltás elemei. A fejlesztési régiókról, a helyi közigazgatásról és helyi költségvetésről szóló törvények elfogadása még távolról sem jelenti azt a valós decentralizálást, amelyen az Európai Unió államainak többsége átment. A romániai decentralizálási folyamat, melyet a jelenlegi politikai és értelmiségi elit nagy mértékben kielégítőnek tart, egy nagy hibában mindenképpen szenved: az autonómia ezen felfogása valójában nem más, mint ugyanannak a túlközpontosított modellnek a fenntartása, amely az egységes nemzetállam homogenizáló reflexének logikáján alapszik, akár a diktatúra államának filozófiája, az egységes modellé, amelyben ha nem nyomják is el kifejezetten, de a legjobb esetben is mellőzik a sokszínűséget, a regionális sajátosságokat éppúgy, mint a regionális integráló energiákat.”¹¹⁹ Ezeket a sorokat Smaranda Enache írja, aki külön utal Elazar elveire és a nemzetállamok előtt álló kihívásokra, így a paradigmaváltás az elzari értelemben vett átalakulást jelöli, amelyről már írtunk néhány gondolattal előbb.

A decentralizáció mellett érvelt számos szerző, miközben kiemelték, hogy a centrum folyamatosan hangoztatja ugyan a reform és decentralizáció jelentőségét, illetve halaszthatatlanságát, mégis csak verbális szinten jelent meg mindez a román politikában.¹²⁰ Az *Alter*a 9. számában Kolumbán Gábor szentelt figyelmet a régiók felértékelődésének, az európai integrációban történt paradigmaváltásnak, amely a nemzetállamok és a régiók közötti kapcsolatok megváltozásához vezetnek. Ebben a kontextusban is felértékelődik a decentralizáció eszköze, amely ebben a nemzetállam-régió kap-

csolatban dominál az Európai Unión belül. Ehhez képest Romániában, Kolumbán szerint, semmiféle politikai akarat nem vállalta fel az ország valószínű decentralizálását.¹²¹

Szintén az *Alterra* publikálta Horváth Gyula összehasonlító elemzését is, amelyben a magyarországi szakember Bulgária, Magyarország és Románia regionális politikáját hasonlítja össze. Ebben a tanulmányban Horváth megfogalmazta kritikáját a romániai regionális folyamatok tekintetében, kijelentve, hogy az 1998-ban létrehozott régiók és az azóta lezajlott folyamatok csak kiindulópontját képezhetik egy hathatós regionális politikának, és megfogalmazta javaslatait is Románia számára. Hangsúlyozta, hogy a romániai regionalizációs folyamatoknak nem szabad figyelmen kívül hagynia az ország, és főleg Erdély területén élő kisebbségeket és azok földrajzi elhelyezkedését, valamint figyelembe kell vennie a gazdasági térszerkezet sajátosságait. Horváth szerint hatalmas előnyt jelent a román decentralizált területfejlesztés számára az ország települési szerkezete, amely nagy, központ-szereppel bíró városokban gazdag, így ezek a gazdasági növekedés valódi centrumaivá válhatnak Romániában.¹²²

Memorandum (2001) –

a román–magyar–német értelmiségiek konszenzusa

A *Provincia* folyóirat szerzői a sajtótermék létrehozása után nem sokkal megalakították a Provincia-Egyesületet. A 2000. december 16-án első nyilvános megbeszélésen Kolozsvárott a következő tagok vettek részt: Ádám Gábor, Bakk Miklós, Marius Cosmeanu, Marius Lazăr, Molnár Gusztáv, Ovidiu Pecican, Traian Ștef, Szokoly Elek, a meghívottak közül pedig: Gabriel Andreescu és Dan Pavel Bukarestből, Paul Philippi Szebenből, Octavian Hoandră, Cristian Popa, Adrian Avarvari és Székely István Kolozsvárról. Ez a magyar és román értelmiségiekből (írókból, tanárokból, művészekből, politológusokból, szociológusokból) alakult párbeszéd-központ 2001. december 8-án közös megegyezéssel elfogadta azt az úgynevezett *Memorandumot*, melyet a román parlamentnek címezve fogalmaztak meg a romániai régiók létrehozásáról. Ez a vitairat az európai integrációs folyamatok mentén vetette fel az állam átalakulásának kérdését, de az Európában megszokott nemzeti-etnikai elven való szerveződés helyett a regionális, területi alapú szerveződés mellett érvelt. Fontos megjegyezni, hogy a *Memorandumot* azok a román értelmiségiek is aláírták, akik a Provincia-vita folyamán az úgynevezett *soft* álláspontot képviselték és akik szkeptikusak voltak (például Alexandru Cistelean, Ovidiu Pecican).

Az átfogó, de kevésbé konkrét *Memorandum* tíz pontban foglalta össze az aláírók szándékát és elképzeléseit. Magát a dokumentumot Bakk Miklós az

erdélyi román és magyar értelmiségiek „stratégiai érdekközösségének” nevezte.¹²³

A *Memorandum* az ország egészét érintő átalakítást irányzott elő, közigazgatási reformot javasolt, mely „újrafogalmazza a létező területi egységek státuszát”, de figyelembe veszi „az ország tartományainak történelmi, gazdasági és társadalmi-kulturális identitását” is.¹²⁴ Mindehhez természetesen elengedhetetlennek tartotta és kiemelte az alkotmányreform szükségességét, amely nélkül egy ilyen szabású rendszer nem alakítható ki (9. pont). A *Memorandum* szövege hangsúlyozta az európai sajátos regionális modell jelentőségét, amely a középszintű kormányzás lehetőségét is biztosítja, és az európai identitás visszaszerzésének lehetőségét látta ennek romániai bevezetésében (2. pont). A régiók kialakításában a fejlesztési régiók vagy a történelmi tartományok jelentenek az alapokat, de létrehozásukban nem az etnikai, hanem a területi elv érvényesülne, ugyanakkor a kialakított térségekben az érintett etnikumok sajátos politikai és jogi garanciákkal rendelkeznének érdekeik védelme okán (3. pont). Ilyen értelemben a kisebbségek számára is előrelépést jelentenek ezek a gondolatok, de a *Memorandum* alapvetően az ország modernizációjának előremozdítását célozta meg.¹²⁵

Az intézményrendszer tekintetében a beadvány a kialakított régiókban regionális tanácsok és tartományi parlament létrehozásának megvitatását javasolta (6. pont).

A 8. pont mindemellett kitért a transznetnikus identitás kialakításának fontosságára is, melyről (és kritikájáról) az előző alfejezetben szóltunk. A memorandumisták szerint a transznacionális identitás hatékony ellenszere lehetne a nacionalizmus minden megnyilvánulásának: „A regionális identitás polgári alapon történő felvállalása az olyan többnemzetiségű régiókban, mint a Bánság, Erdély vagy Dobrudzsa, hozzájárulhat azon transznetnikus identitásoknak a kialakításához, amelyek alapján meghaladhatók lesznek a szélsőségesen nacionalista nosztalgiák, félelmek, valamint ezek túlhajszolása, de a polgári és demokratikus frazeológiát használó burkolt nacionalizmus is”.¹²⁶

A *Memorandum* által megkonstruált fogalmi régió-moddell az európai uniós „alkotmányos régió” mintáját követi, „olyan történelmi entitással rendelkező” térség, amely „politikai alanyként alakul meg, pontosabban valósítja meg önmagát egyrészt azon a nemzetállamon belül, amelyhez tartozik, másrészt az Európai Unió nemzetek fölötti kontextusában. Így a politikai régió egy nemzetalatti politikai közösség alkotmányos kereteként működik, amely – Erdély esetében – egyszerre transznacionális vagy transznetnikus is!”¹²⁷ Ez a modell megteremtette Erdély komplex vizsgálatát, ugyanakkor minden erdélyi lakos számára valódi „régió-haza”, amely „illeszkedik más, nagyobb hazákba, és azokhoz igazodik”.¹²⁸ Így minden, a régiónál nagyobb területi egységbe (az országba, az európai integrációba) való beilleszkedés is sokkal problémamentesebb lehet, mert Erdély bekapcsolódása az integrációs folya-

matokba a valós regionális jellemzőkre épülhet. Ezek a remények még Románia európai uniós csatlakozása előtt születtek, abban a koordináta-rendszerben jelentették a megoldáskísérletet.

Kétségtelen, hogy a sajtó vitateréből a politika dimenziójába kikerülő disputa nagy vihart kavart Románia politikai életében. Ez a kérdés akkor, mint „bomba” robbant a román közéletben. A *Memorandumhoz* csatlakozó románokat „használt” jelzővel illették, akiket a magyarok saját céljaik elérésére használnak.¹²⁹

A *Provincia* 2002/1-es száma éppen a Memorandum által kiváltott reakciókkal foglalkozott,¹³⁰ és *Figyelő* rovatban (8, 9, 13. oldalak) gyűjtötte azokat egy csokorba. Miközben a *Memorandum* felkavarta a romániai politikai állóvizeket, olyan tervet vázolt, amely a jövő számára hasznos kiindulópontként szolgálhat. Ha az adott politikai elit nem akart és nem mert kiállni egy ilyen elképzelés mellett, az még nem jelenti azt, hogy Romániában a regionalizációs folyamatok szintjén is ne indulhatnának meg előbb-utóbb olyan változások, amelyek a fent vázolt terv létjogosultságát igazolnák.

Mindemellett a *Memorandum* az általa kiváltott politikai viharokkal együtt törölte a tabuk listájáról az autonómia, a föderalizmus, a szubszidiaritás fogalmát. Ovidiu Pecican szerint is a *Memorandum* sok mindent „visszavonhatatlanul” megváltoztatott az országban, és ugyanakkor bebizonyította, hogy „léteznek valóban független újságírók; léteznek nem fásult állampolgárok, akik készek jobban előkészíteni a jövőt; léteznek türelmes politikusok, akik képmutatás nélkül, ésszerűen tudnak beszélni olyan megoldásokról, amiket ők nem fogadnak el; létezik egy egész sereg olyan ember az ország különböző vidékein, aki nem akar máshova menni, ellenkezőleg, jövődő életét más anyagból akarja kiszabni”.¹³¹ Pecican a vele készült interjúban hangsúlyozta, hogy a *Provinciának* a civil társadalomra gyakorolt hatása volt a legszembe-tűnőbb. Ha a valóságot nem is sikerült megváltoztatnia a *Provinciának*, mentalitásbeli változást mindenképpen eredményezett.

Bakk Miklós a *Provincia*-csoport munkájáról és az elért eredményeiről egyértelműen kijelentette, hogy egyrészt törölte a regionalizmust a tabutémák közül a román közbeszéd tekintetében, másrészt pedig rávilágított arra, hogy az autonómia kérdéskörét Erdély kontextusában érdemes egy „tágabb regionális reform kérdéseként” értelmezni.¹³²

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a *Provincia*-csoport által útjára indított regionalizmus-terv egy területi és nem etnikai alapon létrehozott régiókból álló államot képzelt el, amelyben megvalósulna az egyes régiók önrendelkezése. Így Erdély területi autonómiája beilleszkedhetne egy olyan regionalizált állami struktúrába, amelynek egésze paradigmaváltó átalakuláson menne át. A régiók önállóságából kiindulva Erdély saját térségén belül oldhatná meg a kisebbségek helyzetét, kombinálva a területi autonómiát a kisebbségek személyi és kulturális autonómiájával. Így egy olyan kombinált és

komplex autonómia-modellt valósíthatna meg, amely példaértékű és minden erdélyi lakos megalégedésére szolgálna.

Az *Altera* által 1995-ben elkezdett interetnikus párbeszéd a Provincia-csoport működésével és munkájával kiteljesedett. 2002 után, amikor a *Provincia* folyóirat már megszűnt, az *Altera* még mindig folytatta a kilencvenes években felvállalt dialógusépítést. A legnagyobb hatással mégis a szélesebb nyilvánosságot elérő *Provincia* rendelkezett, ezért a folyóirat léte az Erdélyről folyó interetnikus párbeszéd *magkorszakának* tekinthető. A Provincia-csoport által készített és a politikai élet elé tárt *Memorandum* pedig egyértelműen megváltoztatta a román közélet hozzáállását a regionalizmushoz szorosan kapcsolódó kérdésekhez. A tabu jellegű fogalmak immár egyértelműen elvesztették ezen minőségüket, és lassan beépültek a közbeszéd, a publicisztika és immár a politikai élet diskurzusaiba is.

Felhasznált irodalom

- A Memorandum szövege és aláírói: *Provincia* 2002/1., 2. p.
- ADREESCU, Gabriel: Az RMDSZ kormányon maradása jelentené a román konszenzuális demokrácia első szakaszát?, *Provincia* 2000/7., 2–3. p.
- Andreescu ellopott táskájától Constantinescuig... Bukaresti Nyilatkozat is lesz, *Bihari Napló* 1990. június 29. <<http://www.hhrf.org/biharinaplo/99jun/bn90629.htm>> (letöltve 2010. 01. 11.)
- ÁGOSTON Vilmos: Az erdélyi kettőstudat, *Provincia* 2000/1., 11. p.
- BAKK Miklós: Az autonómia-tervek két szakasza Erdélyben 1989 után, *Magyar Kisebbség* 2004/1–2., 39–60. p.
- BAKK Miklós: Lélek és terv, *Provincia* 2002/1., 1. p.
- BAKK Miklós: Az eredettől a kezdetig, *Provincia* 2000/7., 7. p.
- BAKK Miklós: Elodázott modell-viták, *Provincia* 2000/2. sz. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 04.03.)
- BAKK Miklós: A föderalizmus aktualitása, *Magyar Kisebbség* 1998/1. <<http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=8&cikk=m980131.htm>> (letöltve 2009. 10. 10.)
- BORBÉLY Zsolt Attila: Tévedések tragikomédiája, *Provincia* 2001/4., 6. p.
- BUDUCA, Ioan: Föderalizálás vagy területi újjászervezés, *Provincia* 2000/2. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2008. 08. 12.)
- CAPELLE-POGĂCEANU, Antonela: Észrevételek Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés című tanulmánya kapcsán, *Magyar Kisebbség* 1998/1., <<http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9801/m980108.htm>> (letöltve: 2008. 10. 23.)
- CISTELECAN, Alexandru: De ce un Memorandum?, *Altera* 2002/19. (Regionalizare în Europa Centrală și de Est), 118–119. p.

- CISTELECAN, Alexandru: Provincia minima – az erdélyiség keresésében, *Provincia* 2001/4., 1. p.
- CISTELECAN, Alexandru: A görög katolicizmus a románoknál, *Provincia* 2001/8-9., 1. p.
- CISTELECAN, Alexandru: Két kulturális fabula, *Provincia* 2001/3., 16. p.
- CISTELECAN, Alexandru: Szónoklat Erdélyért, *Provincia* 2000/3., 1. p.
- CISTELECAN, Alexandru: Provincia ratată, *Altera* 1998/9., 77–85. p.
- COSMEANU, Marius: Mindennapi azonosságtudatunk, *Provincia* 2000/1. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 03. 12.)
- COSMEANU, Marius: Posztkommunisták, tépelődők és demokraták, *Provincia* 2000/5., 11. p.
- De la „problema transilvană” la „problema europeană”, *Altera* 1998/9., 103–121. p.
- DOBRESCU, Caius: Délkelet-Európa újrafogalmazása (2.), *Provincia* 2002/1., 13. p.
- DOBRESCU, Caius: Miért nem szabad értelmeznünk a legutóbbi választások eredményeit?, *Provincia* 2000/8., 3. p.
- ELAZAR, Daniel J.: De la etatism la federalism – o schimbare de paradigmă, *Altera* 1997/6., 22–35. p.
- ENACHE, Smaranda: Regionalizmus és integráció, *Provincia* 2001/6., 1. p.
- FATI, Sabina: Megváltoztatható-e Délkelet-Európa, vagy sem?, *Provincia* 2002/2., 7. p.
- FATI, Sabina: A centralista hagyomány, *Provincia* 2000/2., 5. p.
- FATI, Sabina: Az erdélyi regionális párt a PDSR segítségével lenne, *Provincia* 2000/7., 3. p.
- Forumul central-european de regionalizare și integrare, *Altera* 2004/24., 113–158. p.
- GRANCEA, Mihaela: Etnokulturális sztereotípiák a historiográfiában, *Provincia* 2001/3., 6. p.
- GRÜBER Károly: Regionalizmus, nemzetállamok, európai integráció: kelet-közép- és nyugat-európai távlatok. In: *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*, Pro Minoritate – Osiris, Budapest, 2002, 34–56. p.
- HAJDÚ-FARKAS Zoltán: A nyitott etnikai kalitka, avagy Erdély „eredendő bűne”, *Provincia* 2000/7., 8–9. p.
- HÉRAUD, Guy: Federalismul, *Altera* 1997/6., 7–21. p.
- HORVÁTH Gyula: Studiu comparativ privind politicile regionale ale Ungariei, Bulgariei și României, *Altera* 2003/22–23., 36–65. p.
- HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*, Európa Kiadó, Budapest, 1998.
- Identitatea transilvană – o „națiune de voință?”, *Altera* 2003/20–21., 236–262. p.
- K. LENGYEL Zsolt: A korai transzszilvanizmus Románia-képéről. In: *A kompromisszum keresése*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007, 109–150. p.

- KÁNTOR Zoltán: A Memorandum, a nemzet és az állam, *Provincia* 2002/3-4., 5. p.
- KÁNTOR Zoltán: A konzociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek, *Provincia* 2001/4., 7. p.
- KÁNTOR Zoltán: Az identitás kapcsán, *Provincia* 2001/11., 15. p.
- KOLUMBÁN Gábor: România într-o „Europă a regiunilor”, *Altera* 1998/9., 86-102. p.
- LÉVY, Jacques: Vertikális és horizontális föderalitás, *Provincia* 2001/3., 14. p.
- LIJPHART, Arend: *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven, 1977.
- LUCACIU, Mihai: Tony Blair szemben a „reakcióval”: a skót devolúció esete, *Provincia* 2002/5., 14. p.
- Memorandum către Statul român al credințioșilor greco-catolici din România și din întreaga lume, *Altera* 2002/19. (Regionalizare în Europa Centrală și de Est), 120-149. p.
- Mit akarunk?, *Provincia* 2000/1., 1. p.
- MITU, Sorin: Illúziók és valóság Erdélyben, *Beszélő* 1998/9., 44-52. p.
- MOLNÁR Gusztáv: A svájci modelltől az erdélyi modellig, *Provincia* 2002/6-7., 1. p.
- MOLNÁR Gusztáv: Mi, erdélyiek, *Provincia* 2001/1-2., 1-2. p.
- MOLNÁR Gusztáv: A státustörvény és az erdélyi kontextus, *Provincia* 2001/5., 8-9. p.
- MOLNÁR Gusztáv: „Premodern” provicia, *Provincia* 2000/1., 1. p.
- MOLNÁR Gusztáv: Polgári regionalizmus I., *Provincia* 2000/2., <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 01. 20.)
- MOLNÁR Gusztáv: Oximoron, *Provincia* 2000/4., 12. p.
- MOLNÁR Gusztáv: Közép-Európa a föderalizmus és a katasztrófa között, *Provincia* 2000/5., 1-2. p.
- MOLNÁR Gusztáv: A konzociációs demokrácia esélyei Erdélyben, *Provincia* 2000/6., 1-2. p.
- MOLNÁR Gusztáv: Az erdélyi kérdés, *Magyar Kisebbség* 1997/3-4., 208-232. p.
- PAN, Christoph: Tirolul de Sud, *Altera* 2003/22-23., 173-181. p.
- PECICAN, Ovidiu: Hogyan takarítják el a havat?, *Provincia* 2002/1., 3. p.
- PECICAN, Ovidiu: Transzetnikus párt vagy polgári fórum?, *Provincia* 2000/6., 6. p.
- PECICAN, Ovidiu: Provinciális polémiák, *Provincia* 2000/8., 7. p.
- POLEDNA, Rudolf: Transilvania, descriere generală. In: POLEDNA, Rudolf – RUEGG, François – RUS, Călin (szerk.): *Interculturalitatea. Cercetari și perspective românești*, Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2002, 158-162. p.
- Románia föderalizálását javasolom, *Provincia* 2002/5., 8. p.
- Románia într-o Europă a regiunilor, *Altera* 1999/12., 84-107. p.
- SÁSÁRMAN, Gheorghe: Föderalizmus és regionalizálás, *Provincia* 2002/3-4., 4. p.

- SCHÖPFLIN György: Közép-Európa: felemás modernitás?, *Provincia* 2001/4., 10. p.
- SCHÖPFLIN György: Délkelet-Európa fogalmának meghatározása, *Provincia* 2001/8-9., 10. p.
- SCHÖPFLIN György: Rațiune, identitate și putere, *Altera* 1999/11., 88-110. p.
- SERES, Alexandru: A föderalizálás utópiája és az identitásválságok, *Provincia* 2001/12., 2. p.
- SODA, Antonio – CERULLI PIRELLI, Vincenzo: A versenyképes demokrácia, *Provincia* 2002/2., 9. p.
- ȘTEF, Traian: Az olasz regionalizmus, *Provincia* 2002/2., 5. p.
- ȘTEF, Traian: Decentralizáció reductio ad absurdum módra, *Provincia* 2002/3-4., 2. p.
- ȘTEF, Traian: Egy fej fokhagyma, *Provincia* 2002/8-9., 1. p.
- ȘTEF, Traian: A feltételes reflexek és a szabad gondolkodás vitája, *Provincia* 2002/1., 4-5. p.
- ȘTEF, Traian: „Használt” román értelmiségiek, *Provincia* 2001/12., 2. p.
- ȘTEF, Traian: A mi provinciánk, *Provincia* 2000/1. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2008. 02. 05.)
- ȘTEF, Traian: A diverzió és a baloldal radikalizálódása között, *Provincia* 2000/8., 2. p.
- SZÁSZ Alpár Zoltán: A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások, *Provincia* 2001/3., 4-5. p.
- SZOKOLY Elek: A király meztelen... de nem számít, *Provincia* 2002/1., 6-7. p.
- SZOKOLY Elek: E pur’ si muove. Védőbeszéd a „nem létező” provinciáért, *Provincia* 2000/7., 7. p.
- SZOKOLY Elek: „Chestiunea transilvană” între misie, melancolie și realitate, *Altera* 1999/11., 194-213. p.
- SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- TONK Sándor: Az elemzés hiánya, *Provincia* 2001/3., 11. p.
- Új public space megteremtéséről van szó – Beszélgetés Molnár Gusztávval, *Provincia* 2000/5., 10-11. p.
- VIGHI, Daniel: Memorandum – a történelemtől a pszichológiáig, *Provincia* 2002/1., 4. p.
- VIGHI, Daniel: A regionalitás meghatározásainak kérdésköre, *Provincia* 2002/3-4., 5-6. p.
- VIGHI, Daniel: Egy alternatív politikai konstrukció néhány alapvető kérdése, *Provincia* 2000/8., 1. p.
- VLAD, Alexandru: Rettetés a föderalizmustól, *Provincia* 2002/1., 2. p.
- VOGEL Sándor: A száz autonómia Erdélyben, *Provincia* 2002/2., 11-12. p.
- ZUB, Alexandru: A decentralizáció imperatívusza, *Provincia* 2000/2. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2008. 08. 12.)

Jegyzetek

- ¹ L. mindenekelőtt az 1990. márciusi marosvásárhelyi eseményeket.
- ² Az Altera 1995 és 2007 között negyedévente jelent meg, néha összevont számokkal. Az összevonások főleg az utolsó években váltak szükségszerűvé, amikor évi két számot tudtak megjelentetni. Enache asszony elmondása alapján ennek oka a források beszűkülése volt. Azok az amerikai, német és holland alapítványok, amelyek addig támogatták az Altera kiadását, Románia uniós csatlakozása után más országok iránt kezdtek el érdeklődni.
- ³ Például: Gabriel Andreescu, Bakk Miklós, Alexandru Cistelean, Ovidiu Pecican, Sabina Fati, Szokoly Elek
- ⁴ BAKK Miklós: A föderalizmus aktualitása, *Magyar Kisebbség* 1998/1., <<http://www.jakabffy.ro/magyar-kisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=8&cikk=m980131.htm>> (letöltve 2009. 10. 10.)
- ⁵ Andreescu ellopott táskájától Constantinescuig... Bukaresti Nyilatkozat is lesz, *Bihari Napló* 1990. június 29. <<http://www.hhrf.org/biharinaplo/99jun/bn90629.htm>> (letöltve 2010. 01. 11.)
- ⁶ Grupul pentru Dialog Social.
- ⁷ Bakk Miklóssal készült interjú.
- ⁸ A Limes-kör egy magyar értelmiségi csoport, mely 1985 nyara és 1987 februárja között „underground” módon igyekezett válaszokat keresni a térség, az ország és a magyar kisebbség jövőjét illetően. A jövőt a pluralizmusban, a demokráciában és a jogállamiságban keresve, hiszen akkor a rendszerváltás előtt ezek a kérdések voltak aktuálisak és egyben még forradalmiak. A tagok erdélyi értelmiségiek: Ágoston Vilmos, Balázs Sándor, Bíró Béla, Bíró Gáspár, Fábíán Ernő, Cs. Gyimesi Éva, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv, Salat Levente, Szilágyi N. Sándor, Vekov Károly.
- ⁹ Új public space megteremtéséről van szó – Beszélgetés Molnár Gusztávval, *Provincia* 2000/5., 10–11. p.; MOLNÁR Gusztáv: A konzociációs demokrácia esélyei Erdélyben, *Provincia* 2000/6., 1–2. p.
- ¹⁰ Bakk Miklóssal készült interjú.
- ¹¹ 2002 nyara után a folyóirat többnyire forráshiány okán szűnt meg (interjú: Ovidiu Pecican, Alexandru Cistelean, Bakk Miklós, Kántor Zoltán).
- ¹² CISTELECAN, Alexandru: Provincia minima – az erdélyiség keresésében, *Provincia* 2001/4., 1. p.
- ¹³ BAKK Miklós: Az eredettől a kezdetig, *Provincia* 2000/7., 7. p.
- ¹⁴ Mít akarunk?, *Provincia* 2000/1., 1. p.
- ¹⁵ ŞTEF, Traian: A mi provinciánk, *Provincia* 2000/1. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2008. 02. 05.)
- ¹⁶ Mít akarunk?, *i.m.*, 1. p.
- ¹⁷ CISTELECAN, Alexandru: Szónoklat Erdélyért, *Provincia* 2000/3., 1. p.
- ¹⁸ PECICAN, Ovidiu: Transzetnikus párt vagy polgári fórum?, *Provincia* 2000/6., 6. p.
- ¹⁹ PECICAN, Ovidiu: Provinciális polémiák, *Provincia* 2000/8., 7. p.

- ²⁰ MOLNÁR Gusztáv: Oximoron, *Provincia* 2000/4., 12. p.
- ²¹ Új public space..., *i.m.*, 10. p.
- ²² L. SZŰCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- ²³ L. HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*, Európa Kiadó, Budapest, 1998.
- ²⁴ MOLNÁR Gusztáv: Az erdélyi kérdés, *Magyar Kisebbség*, 1997/3-4., 208-232. p. (Az *Altera* egy évvel később leközli a 8. számban.)
- ²⁵ De la „problema transilvană” la „problema europeană”, *Altera* 1998/9., 103-121. p.
- ²⁶ A *Provincia* folyóirat megszűnése utáni időszakban tartott fórumokon ez a kérdés újból felmerül. L. Forumul central-european de regionalizare și integrare, *Altera* 2004/24., 113-158. p.
- ²⁷ Molnár Gusztáv Lévy: *Europe. Une géographie* című, 1997-ben, Párizsban megjelent munkáját dolgozta fel – L. MOLNÁR Gusztáv: Közép-Európa a föderalizmus és a katasztrófa között, *Provincia* 2000/5., 1-2. p.
- ²⁸ *Uo.*, 2. p.
- ²⁹ Nagy Péter uralkodása, a Romanov-dinasztia nyugati orientációja, a felvilágosodás, a nagy francia forradalom, a napóleoni háborúk, a szent-szövetségi rendszer kialakulása és megszilárdulása ezen korszak mérföldkövei.
- ³⁰ MOLNÁR: Közép-Európa a föderalizmus..., 2. p.
- ³¹ SCHÖPFLIN György: Délkelet-Európa fogalmának meghatározása, *Provincia* 2001/8-9., 10. p.
- ³² FATI, Sabina: Megváltoztatható-e Délkelet-Európa, vagy sem?, *Provincia* 2002/2., 7. p.
- ³³ DOBRESCU, Caius: Délkelet-Európa újrafogalmazása (2.), *Provincia* 2002/1., 13. p.
- ³⁴ MOLNÁR: Közép-Európa a föderalizmus..., 2. p.
- ³⁵ SHÖPFLIN György: Közép-Európa: felemás modernitás?, *Provincia* 2001/4., 10. p.
- ³⁶ Az erdélyi szász autonómiáról részletesen ír Vogel Sándor, mely írást a *Provincia* leközli, és amelyben a szerző kiemeli, hogy ez a sajátos jogszokás, amellyel a szászok bírtak, és amely részleteiben még mindig él Erdélyben, tanulságul szolgálhat a regionalista és autonómia-elképzelések számára. L. VOGEL Sándor: A szász autonómia Erdélyben, *Provincia* 2002/2., 11-12. p.
- ³⁷ MOLNÁR Gusztáv: „Premodern” provincia, *Provincia* 2000/1., 1. p.
- ³⁸ COSMEANU, Marius: Mindennapi azonosságtudatunk, *Provincia*, 2000/1. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 03. 12.)
- ³⁹ SCHÖPFLIN György: Rațiune, identitate și putere, *Altera* 1999/11., 88-110. p.
- ⁴⁰ BAKK: Az eredettől...
- ⁴¹ *Uo.*, 7. p.
- ⁴² *Uo.*
- ⁴³ *Uo.*
- ⁴⁴ CISTELECAN, Alexandru: Provincia ratată, *Altera* 1998/9., 77-85. p. (Eredetileg 1993-ban jelent meg a *Gazeta de Mureș* című folyóiratban, amelyet a Pro Európa Liga adott ki.)

- ⁴⁵ TONK Sándor: Az elemzés hiánya, *Provincia* 2001/3., 11. p.
- ⁴⁶ POLEDNA, Rudolf: Transilvania, descriere generală. In: POLEDNA, Rudolf – RUEGG, François – RUS, Călin (szerk.): *Interculturalitatea. Cercetari și perspective românești*, Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2002, 158–162. p. Ezen tanulmányában Poledna felhívja a figyelmet arra, hogy 1850-ben az Erdély esetében történt népszámláláskor még külön számolták az erdélyi magyarokat és székelyeket, valamint a németeket és szászokat. Ezek a megkülönböztetések az egyes nemzetiségek között is árnyalatokat képeztek. Így az etnikai kép Erdélyben még komplexebb mintát szolgáltatott a 19. században.
- ⁴⁷ L. CISTELECAN, Alexandru: A görög katolicizmus a románoknál, *Provincia* 2001/8–9., 1. p. és CISTELECAN, Alexandru: De ce un Memorandum?, *Altera* 2002/19. (Regionalizare în Europa Centrală și de Est), 118–119. p.
- ⁴⁸ CISTELECAN: A görög katolicizmus..., 1. p.
- ⁴⁹ *Uo.*
- ⁵⁰ Erre utal CISTELECAN, Alexandru: Két kulturális fabula, *Provincia* 2001/3., 16. p.
- ⁵¹ Memorandum către Statul român al credincioșilor greco-catolici din România și din întreaga lume, *Altera* 2002/19. (Regionalizare în Europa Centrală și de Est), 120–149. p.
- ⁵² Az aláírók romániai és külföldön élő görög katolikus hívek, akik a dokumentumot angol és francia nyelvre lefordítva többek között eljuttatták minden román konzulátusra és követségre, az Európai Unióhoz, az Európa Tanácshoz, a NATO-hoz, a pápához, az európai államok kormányaihoz, az Egyesült Államok és Kanada kormányaihoz, az amerikai Kongresszushoz és az Amnesty International szervezethez.
- ⁵³ L. CISTELECAN: De ce un Memorandum?
- ⁵⁴ CISTELECAN: Szónoklat Erdélyért..., 1. p.
- ⁵⁵ PECICAN: Transzetnikus párt vagy..., 6. p.
- ⁵⁶ SZOKOLY Elek: E pur' si muove. Védőbeszéd a „nem létező” provinciáért, *Provincia* 2000/7., 7. p.
- ⁵⁷ COSMEANU, Marius: Posztkommunisták, tépelődők és demokraták, *Provincia* 2000/5., 11. p.
- ⁵⁸ GRANCEA, Mihaela: Etnokulturális sztereotípiák a historiográfiában, *Provincia* 2001/3., 6. p.
- ⁵⁹ SERES Alexandru: A föderalizálás utópiája és az identitásválságok, *Provincia* 2001/12., 2. p.
- ⁶⁰ KÁNTOR Zoltán: Az identitás kapcsán, *Provincia* 2001/11., 15. p.
- ⁶¹ HAJDÚ-FARKAS Zoltán: A nyitott etnikai kalitka, avagy Erdély „eredendő bűne”, *Provincia* 2000/7., 8–9. p.
- ⁶² SZOKOLY Elek: „Chestiunea transilvană” între misie, melancolie și realitate, *Altera* 1999/11., 194–213. p.
- ⁶³ A transzetnikus identitás kérdése a *Provincia* folyóirat megszűnése utáni időszakban tartott egyik fórumon is felbukkan. L. Forumul central-european de regionalizare și integrare, *Altera* 2004/24., 113–158. p.
- ⁶⁴ KÁNTOR Zoltán: A Memorandum, a nemzet és az állam, *Provincia* 2002/3–4., 5. p.

- ⁶⁵ ÁGOSTON Vilmos: Az erdélyi kettőstudat, *Provincia* 2000/1., 11. p.
- ⁶⁶ A Memorandum szövege és aláírói: *Provincia* 2002/1., 2. p.
- ⁶⁷ A Nyári Egyetemet a Pro Európa Liga Interkulturális Központjának egyik programjaként a Heinrich Böll Alapítvány támogatta.
- ⁶⁸ A beszélgetés résztvevői: Horváth István (moderátor) szociológus, Wolfgang Wittstock, a Romániai Németek Demokratikus Fórumának képviselője, Alexandru Cistelean, Marius Cosmeanu, Gabriel Andreescu, Bakk Miklós, Szokoly Elek, Molnár Gusztáv.
- ⁶⁹ Identitatea transilvană – o „națiune de voință?”, *Altera* 2003/20–21., 236–262. p.
- ⁷⁰ Wittstock beszámol egy érdekes felmérésről is, amelyet a németországi Münster Egyetemen végeztek 1990 után. A felmérésben azt a „push-pull” hatást igyekeztek feltérképezni, amely az erdélyi németek Németországba való kivándorlását eredményezte. A kérdés a következőképpen fogalmazódott meg: inkább a szülőföld elhagyását érezték kényszernek, vagy pedig inkább az NSZK vonzereje hatott rájuk. A felmérés eredménye egyértelműen az lett, hogy több évi NSZK-beli tartózkodás után a megkérdezettek inkább NSZK vonzó hatását adták meg emigrációjuk indokaként, és kevésbé az otthoni rossz körülmények elhagyásának kényszerét. L. Identitatea transilvană..., 244. p.
- ⁷¹ L. MITU, Sorin: Illúziók és valóság Erdélyben, *Beszélő* 1998/9., 44–52. p.
- ⁷² L. SZOKOLY: „Chestiunea transilvană” ...
- ⁷³ MOLNÁR Gusztáv: Oximoron, *Provincia* 2000/4., 12. p.
- ⁷⁴ A sajátos bánási identitásról L. România într-o Europă a regiunilor, *Altera* 1999/12., 84–107. p. (Marius Turda véleménye a dialógusban).
- ⁷⁵ MOLNÁR: Közép-Európa a föderalizmus...
- ⁷⁶ MOLNÁR Gusztáv: A konzociációs demokrácia esélyei Erdélyben, *Provincia* 2000/6., 1–2. p.
- ⁷⁷ LIJPHART, Arend: *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven, 1977.
- ⁷⁸ MOLNÁR: A konzociációs demokrácia..., 2. p.
- ⁷⁹ MOLNÁR Gusztáv: Polgári regionalizmus I., *Provincia* 2000/2. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 01. 20.)
- ⁸⁰ L. K. LENGYEL Zsolt: A korai transzszilvanizmus Románia-képéről. In: *A kompromisszum keresése*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007, 109–150. p.
- ⁸¹ BORBÉLY Zsolt Attila: Tévedések tragikomédiája, *Provincia* 2001/4., 6. p.
- ⁸² PECICAN, Ovidiu: Transzetnikus párt vagy polgári fórum?, *Provincia* 2000/6., 6. p.
- ⁸³ Ez a párt a Nemzeti Megmentési Frontból alakult 1993-ban, és lényegében a rendszer-váltás előtti politikai erők utódpártjaként értelmezhető.
- ⁸⁴ FATI, Sabina: Az erdélyi regionális párt a PDSR segítsége lenne, *Provincia* 2000/7., 3. p.
- ⁸⁵ VIGHI, Daniel: Egy alternatív politikai konstrukció néhány alapvető kérdése, *Provincia* 2000/8., 1. p.
- ⁸⁶ Lijphart 1984-ben megjelent műve: *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*.

- ⁸⁷ ANDREESCU, Gabriel: Az RMDSZ kormányon maradása jelentené a román konszenzuális demokrácia első szakaszát?, *Provincia* 2000/7., 2–3. p.
- ⁸⁸ BAKK Miklós: Az eredettől a kezdetig, *Provincia* 2000/7., 7. p.
- ⁸⁹ ŞTEF, Traian: A diverzió és a baloldal radikalizálódása között, *Provincia* 2000/8., 2. p.
- ⁹⁰ Uo.
- ⁹¹ DOBRESCU, Caius: Miért nem szabad értelmeznünk a legutóbbi választások eredményeit?, *Provincia* 2000/8., 3. p.
- ⁹² Uo.
- ⁹³ SZÁSZ Alpár Zoltán: A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások, *Provincia* 2001/3., 4–5. p.
- ⁹⁴ KÁNTOR Zoltán: A konszociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek, *Provincia* 2001/4., 7. p.
- ⁹⁵ MOLNÁR Gusztáv: Mi, erdélyiek, *Provincia* 2001/1–2., 1–2. p. Ezen írásában Molnár kiemeli Dobrescu véleményét, miszerint a román és magyar vélemények közeledtek, de a románok egy csoportját (köztük szerkesztőtársát, Ovidiu Pecicant) melankolikusnak tartja, mely állapotot az erdélyi románok esetében az 1918-as egyesülésig vezető vissza.
- ⁹⁶ MOLNÁR Gusztáv: A státustörvény és az erdélyi kontextus, *Provincia* 2001/5., 8–9. p.
- ⁹⁷ LÉVY, Jacques: Vertikális és horizontális föderalitás, *Provincia* 2001/3., 14. p.
- ⁹⁸ Uo.
- ⁹⁹ VLAD, Alexandru: Rettetés a föderalizmustól, *Provincia* 2002/1., 2. p.
- ¹⁰⁰ HÉRAUD, Guy: Federalismul, *Altera* 1997/6., 7–21. p.
- ¹⁰¹ ELAZAR, Daniel J.: De la etatism la federalism – o schimbare de paradigmă, *Altera* 1997/6., 22–35. p.
- ¹⁰² L. George Kassimatis – P. Lazaratos, Gérard Marcou, Ralf Kleinfield – Theo A. Toonen, Jean-Jacques Furer, Anna Bull írásait.
- ¹⁰³ L. VLAD, Alexandru *i.m.*; SĂSĂRMAN, Gheorghe: Föderalizmus és regionalizálás, *Provincia* 2002/3–4., 4. p.; ŞTEF, Traian: Decentralizáció reductio ad absurdum módra, *Provincia*, 2002/3–4., 2. p.; ŞTEF, Traian: Egy fej fokhagyma, *Provincia* 2002/8–9., 1. p.
- ¹⁰⁴ Interjú Petru Dumitru íróval: Románia föderalizálást javasolom címmel, *Provincia* 2002/5., 8. p.
- ¹⁰⁵ VIGHI, Daniel: A regionalitás meghatározásainak kérdésköre, *Provincia* 2002/3–4., 5–6. p.
- ¹⁰⁶ ŞTEF: Egy fej fokhagyma..., 1. p.
- ¹⁰⁷ ŞTEF, Traian: Az olasz regionalizmus, *Provincia* 2002/2., 5. p. Putman tanulmányának címe: *Hogyan működik a demokrácia: a modern Olaszország polgári hagyományai*. Románul a Polirom kiadónál jelent meg.
- ¹⁰⁸ SODA, Antonio–CERULLI PIRELLI, Vincenzo: A versenyképes demokrácia, *Provincia* 2002/2., 9. p.
- ¹⁰⁹ L. *Provincia* 2002/2., 9–10. p.
- ¹¹⁰ PAN, Christoph: Tirolul de Sud, *Altera* 2003/22–23., 173–181. p.

- ¹¹¹ MOLNÁR: *Az erdélyi kérdés...*
- ¹¹² A devolutív modell alkalmazásáról Erdély kontextusában L. még GRÜBER Károly: Regionalizmus, nemzetállamok, európai integráció: kelet-közép- és nyugat-európai távlatok. In: *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*, Pro Minoritate – Osiris, Budapest, 2002, 34–56. p.
- ¹¹³ LUCACIU, Mihai: Tony Blair szemben a „reakcióval”: a skót devolúció esete, *Provincia* 2002/5., 14. p.
- ¹¹⁴ Uo.
- ¹¹⁵ CAPELLE-POGĂCEANU, Antonela: Észrevételek Molnár Gusztáv Az erdélyi kérdés c. tanulmánya kapcsán, *Magyar Kisebbség* 1998/1. <<http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9801/m980108.htm>> (letöltve: 2008. 10. 23.)
- ¹¹⁶ „Milyen régiót akarunk?” II., *Provincia* 2002/6–7., 6–7. p. Az Egyesült Nemzetek Ideiglenes Koszovói Igazgatási Missziója által készített *Az ideiglenes önkormányzat alkotmányos kerete* elnevezésű dokumentumot a *Provincia* leközlö a 2002/8–9-es utolsó számában (12–13. p.).
- ¹¹⁷ Pleșu véleményét idézi MOLNÁR Gusztáv: A svájci modelltől az erdélyi modellig, *Provincia* 2002/6–7., 1. p.
- ¹¹⁸ ENACHE, Smaranda: Regionalizmus és integráció, *Provincia* 2001/6., 1. p.; FATI, Sabina: A centralista hagyomány, *Provincia* 2000/2., 5. p.; ȘTEF, Traian: Decentralizáció reductio ad absurdum módra, *Provincia* 2002/3–4., 2. p.
- ¹¹⁹ ENACHE *i.m.*, 1. p.
- ¹²⁰ ZUB, Alexandru: A decentralizáció imperatívusza, *Provincia* 2000/2. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 04. 03.); BUDUCA, Ioan: Föderalizálás vagy területi újjászervezés, *Provincia* 2000/2. sz. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 04. 03.); BAKK Miklós: Elodázott modell-viták, *Provincia* 2000/2. <<http://www.provincia.ro/mindex.html>> (letöltve: 2009. 04. 03.); FATI, Sabina: A centralista hagyomány, *Provincia* 2000/2., 5. p.
- ¹²¹ KOLUMBÁN Gábor: România într-o „Europă a regiunilor”, *Altera* 1998/9., 86–102. p. (Az írás az 1998-as régiófejlesztésről szóló törvény megszavazás előtt született.)
- ¹²² HORVÁTH Gyula: Studiu comparativ privind politicile regionale ale Ungariei, Bulgariei și României, *Altera* 2003/22–23., 36–65. p.
- ¹²³ BAKK Miklós: Lélek és terv, *Provincia* 2002/1., 1. p.
- ¹²⁴ A Memorandum szövege és aláírói, 2. p.
- ¹²⁵ KÁNTOR Zoltán: A konzociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek, *Provincia* 2001/4., 7. p.
- ¹²⁶ A Memorandum szövege és aláírói..., 2. p. A Memorandumot tizenhárman írták alá (Antik Sándor, Ágoston Hugó, Bakk Miklós, Mircea Boari, Alexandru Cistelean, Marius Cosmeanu, Caius Dobrescu, Hadházy Zsuzsa, Molnár Gusztáv, Ovidiu Pecican, Szokoly Elek, Traian Ștef, Daniel Vighi), de ennél sokkal többen csatlakoztak később hozzá.
- ¹²⁷ Molnár Gusztáv szavai: *Milyen régiót akarunk?*, 6. p.
- ¹²⁸ Uo.

- ¹²⁹ L. ȘTEF, Traian: „Használt” román értelmiségiek, *Provincia* 2001/12., 2. p.
- ¹³⁰ L. PECICAN, Ovidiu: Hogyan takarítják el a havat, *Provincia* 2002/1., 3. p.; BAKK Miklós: Lélek és terv, *Provincia*, 2002/1., 1. p.; VIGHI, Daniel: Memorandum – a történelemtől a pszichológiáig, *Provincia* 2002/1., 4. p.; ȘTEF, Traian: A feltételes reflexek és a szabad gondolkodás vitája, *Provincia* 2002/1., 4–5. p.; SZOKOLY Elek: A király meztelen... de nem számít, *Provincia* 2002/1., 6–7. p.
- ¹³¹ PECICAN: Hogyan takarítják el a havat..., 3. p.
- ¹³² BAKK Miklós: Az autonómia-tervek két szakasza Erdélyben 1989 után, *Magyar Kisebbség* 2004/1–2., 39–60. p. (idézet helye 51. p.).